

GÜLLÜ YOLOĞLU

QAQOUZLAR

Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı
Bakı — 1996

BBK 91
G 88

Redaktoru *Tariyel Cahangir*
Rəssamı *Rəşad Əzizov*

G 88 **Gülü Yoloğlu. Qaqouzlər. B. Azər nəşr, 1996 — 48 səh.**

Kitabda qaqouz türklərinin mənşəyi və təşəkkülü tarixi, dilinin, dininin yaranması və formalaşması, siyasi və iqtisadi həyatı, maddi mədəniyyəti və məişəti, ədəbiyyatı, folkloru, el sənətkarlığı və s. haqqında maraqlı məlumat verilir.

1305070000—
U₈₁— 651(07)—93

BBK 91

ISBN 5—552—01397—2

© Azər nəşr, 1996

ÖN SÖZ

Qaqouz xalqının adı uzun müddət tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Alimlərdən bir qismi «qaqouz» sözünü «xak+oğuz», «hak+oğuz» (əsl oğuz), bə'ziləri «qaqa+uz» (uzun dimdik), əksəriyyəti isə «göy oğuz» kimi izah edirlər.

Kökü göy oğuzlarla bağlı olan qaqouzlar indi yaşadıkları Moldova Respublikasının cənubunda yerləşən Bucaq düzünə XVIII əsrin sonu — XIX əsrin əvvəllərində Bolqarıstanın şimal şərqindən köçüb gəlmişlər. Onlardan əvvəl burada türklərin, o cümlədən noqayların yaşadığını bölgənin toponimiyası da sübut edir.

Moldovada qaqouz kənd və bölgələrinin yerləşdiyi ərazinin sahəsi 1.8 min km²-dir. Bu ərazi cənubdan Ukraynanın Odessa vilayəti, şimal-qərbdən isə Rumıniya ilə həmsərhəddir. 1989-cu ilin siyahıyaalınmasına əsasən Moldovada yaşayan qaqouzların sayı 153 mindir.

Son illərin ictimai-siyasi hadisələri burada yaşayan qaqouzların da milli oyanışına təkan verdi. Tezliklə bölgədə «Qaqouz xalqı» təşkilatı yaradıldı. Bucaqda bir çox bolqar kəndlərinin olmasını nəzərə alan qaqouzlar əvvəlcə Qaqouz-Bolqar Muxtar Respublikası yaratmaq təklifini irəli sürdülər, lakin bolqarlar bu təklifi qəbul etmədilər. Beləliklə də əvvəl Qaqouz Muxtar Respublikası, sonra isə müstəqil Qaqouz Respublikası, yaradılması tələbi ortaya çıxdı.

1990-cı il avqustun 19-da müstəqil Qaqouzistan Respublikası elan edildi və onun prezidenti seçildi. Respublikanı hələ heç bir dövlət tanımamışdır. Moldova Respublikasında müstəqil Qaqouzistan Respublikası yaradılmasına mənfi münasibət bəslənilir. Buna baxmayaraq qaqouzlar həyatın bütün sahələrində

bu müstəqilliyi reallaşdırmağa çalışır, respublika üçün mütəxəssislər hazırlanmasına diqqət yetirirlər.

Gələcək kadrların hazırlanmasında qaqouz xalqına kömək məqsədilə hər il respublikamızı n müxtəlif elm ocaqlarına onlarla qaqouz gənci qəbul edilir. Bu qədim oğuz xalqı ilə hər cür əlaqənin bundan sonrakı inkişafı yolunda da müəyyən işlər görülür və görülməlidir.

ÜMUMİ TANIŞLIQ...

Qaqouzlər xristian dininə mənsub olan türk xalqıdır. Daha çox yayılmış mənbələrə əsasən onların kökü göy oğuzlarla bağlıdır. Bu özünü xalqın adından da aydın göstərir. Belə ki, zaman keçdikcə «göy» sözü «qöq», «qoq», «qaq» şəklinə düşmüş, «oğuz» sözündəki «ğ» səsi isə assimilyasiyaya uğramışdır: oğuz-ouuz.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qaqouzlər uzun müddət türk xalqlarından uzaq düşərək slavyan və roman dilləri qruplarına daxil olan rumin və bolqar xalqları arasında yaşamışlar. Həmin xalqların dilində «g», «ö», «ğ» səslərinin olmaması da «göy oğuz»un «qaqouuz» şəklinə düşməsinə səbəb olmuşdur.

Mə'lum olduğu kimi, tarixdə «auz» xalqı deyil, «oğuz» və «uz»lar olmuşdur. Slavyan dillərində, xüsusilə də qaqouzlərin ilk qeydə alındıqları mənbələrin yazıldığı rus dilində vurğusuz «o» «a» kimi səslənir: ona — ana, okno — akno, tolkoviy — talkoviy və s. «Qaqouuz» etnonimi ruslar və başqa xalqlar tərəfindən danışıda «qaqauuz» kimi səsləndiyindən, həmin şəkildə də bu günümüze gəlib çatmışdır. Buna görə də son illər bir sıra qaqouuz ziyalıları başda D. Tanasoğlu olmaqla xalqın adının «qaqouuz» yazılması təklifini irəli sürərək onu müdafiə edirlər. Bu təklifin necə həyata keçməsi «Ana sözü» qəzetində özünü aydın göstərir.

Qaqouzlərin çoxu (80%) Moldovanın ərazisində məskunlaşıblar. 17 yanvar 1979-cu il siyahıyaalınmasına əsasən keçmiş sovetlər birliyinin ərazisində 173 min qaqouuz vardır. Onun da 138 mini Moldovada yaşayır və respublika əhalisinin 3,5%-ni təşkil edirdi. 1 yanvar 1989-cu il siyahıyaalınmasına görə, onların sayı 197.164-ə, Moldovada isə 153 minə çatmışdı. Bir çox mənbələrdə isə qaqouzlərin sayının Moldovada 180 minə qədər olduğu göstərilir. Bu da onunla izah olunur ki, qaqouzlərin

bir qismi milliyyətlərini bolqar, rus, moldavan kimi qeydə aldirmişdılar.

Qaqouzlar Moldovanın əsasən Komrat (55,0%), Çadır-Lunqa (53,7%) və Vulkanest (30,8%) bölgələrində yaşayırlar. Tarakli, Bessarabka, Çimişli və Kaqul bölgələrində də ayrı-ayrı qaqouz kəndləri vardır. Ümumilikdə götürəndə qaqouzlar Moldovanın cənubunda 32 yaşayış məntəqəsində məskunlaşıblar. Onların çoxunda qaqouzlar moldovan və bolqarlarla bir yerdə yaşayırlar.

Bundan başqa Ukraynada (27 min), Şimali Qafqazda (2 kənd), Qazaxıstanda (12 kənd), Özbəkistanda (2 kənd), Bolqarıstanda, Rumıniyada, Türkiyədə, Yunanıstanda və Yuqoslaviyada da qaqouzlar yaşayırlar. Yuqoslaviyada onları sürgüc adlandırırlar.

Qaqouzlar türk dillərinin cənub-qərb (oğuz) qrupuna aid olan qaqouz dilində danışirlar. Bu dil bolqar, rus, rumın və s. dillərin tə'sirinə mə'ruz qalsa da, öz qədimliyini və ümumi türk kökünə bağlılığını qoruyub saxlamışdır. O, türk dilinin dəliormanlı dialektinə daha çox yaxındır.

Moldovanın Bucaq düzündə yaşayan qaqouzların dili əsasən iki dialektə ayrılır: mərkəzi və cənub dialektləri.

Mərkəzi dialektə Çadır-Lunqa və Komrat rayonu, cənub dialektinə isə Vulkanest rayonu daxildir. Ədəbi dil mərkəzi dialektə əsaslanır. 1957-ci ildə isə rus qrafikası əsasında qaqouzların əlifbası yaradılmış və yalnız bundan sonra qaqouz dili və ədəbiyyatı inkişaf etməyə başlamışdır.

Qaqouz əlifbası

Аа	Жж	Нн	Уу	Ыы
Аа	Жж	Оо	Фф	Ь
Бб	Зз	Өө	Хх	Ээ
Вв	Ии	Пп	Цц	Юю
Гг	Ии	Рр	Чч	Яя
Дд	Кк	Сс	Шш	
Ее	Лл	Тт	Щщ	
Ее	Мм	Уу	Ь	

TARİXİ KEÇMİŞİNDƏN

Qaqouzlar bir xalq kimi XIII-XVII əsrlərdə Balkan yarımadasının şimal-şərqində, əsasən Dobruca deyilən yerdə formalaşıblar. Dindar qaqouzlar pravoslavdılar. Onlar bolqar, yunan və bizans kilsələrinin tə'sir ilə xristianlığı qəbul etmişlər. Bucaq düzünə köçəndən sonra isə qaqouzların mədəniyyətinə cənubi slavyan və valaxların da tə'siri olmuşdur.

Bir çox alimlər qaqouzların ulu babalarının peçeneqlər, xəzərlər və qaraqalpaqlar adı ilə də tanınan və Özbəkistanda yaşayan indiki qaraqalpaqların da köklərinə bağlı oğuz türklərinin olduğunu söyləyirlər. Yazılı tarixləri olmadığından qaqouzların mənşəyi haqqında indi də müxtəlif fikirlər mövcuddur.

Əldə olunan materiallara əsasən qədimdə indiki Moldovanın cənubunda skiflər yaşamışlar. Onların arasında türklər (hunlar, avarlar, qədim bulqarlar) da olmuşdur. Zaman keçdikcə bu bölgədən bir türk tayfası gedib, o birisi gəlib. Peçeneqlərlə xəzərlər bu torpaqlarda bir-birini əvəz ediblər. Elə bu səbəbdən də roman dil qrupuna daxil olan moldav dilində də çoxlu türk sözləri var. Onların bir hissəsi bu torpaqlarda yurd salmış, bir hissəsi qərbə doğru hərəkət etmiş, əksəriyyəti isə Dunay çayını keçərək Balkan yarımadasının şimal-şərqində məskunlaşmış və sonralar da xristianlığı qəbul etmişlər. Daim toqquşmalar şəraitində yaşayan bu türklərin yaşadığı bölgəyə «uzi əyalət», ya «uzi sancaq» deyilirdi.

Qızıl Ördə vaxtı burada tatarlar, Osmanlı dövründə isə türklər və noqaylar yaşamışlar. Onlar buraya 1538-ci ildə köçmüşlər. Türklər əsasən sərhədyanı şəhər və qalalarda — Reni, İzmayıl, Kiliya, Akkerman və Tiqində yaşayırdılar.

XVIII əsr Rusiya-Türkiyə müharibəsi vaxtı (1806-1812) noqaylar və türklərin bir hissəsi (burada Krım türkləri nəzərdə tutulur) Bucaqdan Kubana, Krıma və Tunanın (Dunayın) o biri tayına köçmüşlər.

Bir sıra tarixi sənədlərə görə, qaqouzlar Bucağa XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində gəlmişlər. Bu köçün əsas hissəsi rus-türk müharibəsi dövründə baş vermişdir (1806-1812). Qaqouzlar Bucaq düzünə gələrək noqaylarla bir yerdə yaşamışlar. Bucağın

toponimiyasındakı noqay adları də əsasən bununla izah olunur: Avdarma, Baurçu Bucaq, Coltay, Tomay, Kazakliya, Sadakliya, Konqaz, Komrat və s. Bundan başqa qaqouzlarda Mırza, Tatar, Urum, Molla, Mamay, Murzaköy, Haydar və s. kimi coğrafi və şəxs adları hələ qalmaqdadır.

Ötən əsrdə Bolqarıstandan Bucağa qaqouzlarla bərabər bolqarlar, albanlar və yunanlar da köçmüşlər. Buna baxmayaraq, köçkünlerin Bolqarıstandan olduğunu əsas tutaraq, çar Rusiyasında əvvəllər onların hamısı bolqar kimi qeydə alınmışdır. 1853-1856-cı illərdə, Krım müharibəsindən sonra qaqouzların bir qismi Zəparojye və Odessa quberniyalarına köçürülmüşlər. 1819-cu il dekabrın 29-da hakim Senatın xüsusi qərarı ilə köçkünlərin yaşadıkları kəndlər dörd inzibati-ərazi dairəsinə bölünür: Prut, Kaqul, İzmayıl və Bucaq. Onlara kolonist hüququ verilir, özlərinin məhkəməsi, vergi sistemi və s. yaradılır. Komrat və Bolqaradda gimnaziyalar, Aleksandrovkə (keçmiş Satılık Hacı) və Bayramça kəndlərində müəllimlər seminariyaları açılır. Lakin bununla belə qaqouzlar arasında savadsızlıq hökm sürürdü. Belə ki, XIX əsrin sonunda qaqouzların 88%-i qadınların isə 97,8%-i savadsız idi. Belə olduğu halda o dövrdə və XX əsrin əvvəllərində qaqouz ədəbiyyatı və mədəniyyətindən danışmağa dəyməzdi. Həmin dövrdə qaqouzlar əsasən torpağa can atır, əkin-biçinlə, maldarlıqla məşğul olurdular. Əsrimizin əvvəllərində Bender qəzasında kəndlilərin 13,9%-nin 5 desyatınə (1,092 hektara bərabər yer ölçü vahidi) qədər, 47,5%-nin 5 desyatından 10 desyatınə qədər, 38,6%-nin 10 desyatından yuxarı, İzmayıl qəzasında müvafiq olaraq 32,5; 19,3; 48,2%-nin, Akkerman qəzasında isə 0,4; 20,4; 79,2%-nin torpaq sahəsi vardı. Bu Moldova və Rusiya kəndlilərinin torpaqla təchizatından olduqca çox idi. Lakin XX əsrin əvvəllərində bolqar və qaqouz kəndlilərinin torpaq sahəsi 2—3 desyatınə endirilmişdir. Bu da əhalinin sıxlığının artması ilə bağlı idi.

Bununla yanaşı, Bessarabiyanın cənubunda iri torpaq sahələri olan mülkədarlar peyda olurlar. Belə ki, Kilçikin 150000, Kirillovun 28000, Şopovun 3800, N.Gümeşliyevin 1136, M.Stamatovanın 1075, P.Nedovun 980, N.Paruşevin 483 desyatın

torpaq sahələri vardı. Bu dövrdə 101,3 min əhalisi olan qaqouzlar Bessarabiya əhalisinin 3,5%-ni, (Kaql qəzasında 17,9%, Çetat-Albedə (Akkerməndə) 2,3%, İzmayılda 6,9%, Tiqində (Bəndərdə 12,8%) təşkil edirdilər.

Stolipinin islahatından sonra (1909) qaqouzların bir hissəsi Orta Asiyaya və Sibirə köçürülmüşlər. Lakin bu da torpaq sahəsindən məhrum olan kəndlilərə kömək etməmişdir. Günügündən həyat şəraiti ağırlaşan kəndlilər vəziyyətdən çıxış yolu tapa bilmədiklərindən Rusiyanı bürüyən fəhlə və kəndli hərəkatına ümid bəsləyirdilər. 1905—1907-ci il burjuademokratik hərəkatının havası Komrəta da öz təsirini göstərdi. Kəndlilər mitinqlər və nümayişlər keçirərək mülkədar torpaqlarının onlara paylanmasını tələb etdilər. 1906-cı ilin yanvarında kəndlilər yerli hakimiyyət nümayəndələrinin yerinə öz idarə edicilərini seçərək Komrat vilayətini respublika e'lan etdilər. Yeni hökumətin qərarı ilə vergilər ləğv olundu, mülkədar torpaqları müsadirə olunaraq kəndlilər arasında bölüşdürüldü. Lakin tezliklə polis və ordunun vasitəsilə bu qiyam yatırıldı. 100 nəfərə qədər kəndli və onların rəhbərləri həbs olunaraq məhkəməyə verildi.

Qaqouzlar 1917-ci il hadisələrindən sonra onlara torpaq veriləcəyinə böyük ümidlər bəsləyirdilər. Lakin onların arzuları nə Rusiyanın tərkibində olanda, nə də keçmiş SSRİ-yə birləşəndən sonra həyata keçirilmədi.

1918-ci ildə Rumıniya Bessarabiyaya qoşun yeritdi. 1924-cü ildə Moskvanın əli ilə Tatarbunarda Bolboka, Karakurt, Kurçı, Çişmikiöy, Yenikiöy kəndlərinin ukraynalı, bolqar və qaqouz əhalisi üsyana qalxdı. Bu hadisələr bir növ indiki hadisələrin başlanğıcına bənzəyirdi. Belə ki, 80-ci illərin sonunda da Moldova Rumıniya ilə yaxınlaşanda, latın əlifbasına keçəndə, moldav-rumın dilini dövlət dili e'lan edəndə və hətta bir çox moldavan öncülləri vaxtilə ayrı düşdüyü dili, qanı, dini bir qardaşları ilə — rumınlarla birləşmə məsələsini ortaya atanda respublikanın rusdilli əhalisi və qaqouzlar birləşərək buna qarşı çıxdılar.

1940-cı il avqustun 2-də isə Rumıniyadan geri alınan Bessarabiyada SSRİ Ali Sovetinin yeddinci sessiyasının qərarına

əsasən Moldaviya SSR yaradıldı. Yerli əhalinin razılığı olmadan SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Hey'əti Bessarabiyanın ərazisində torpağın milliləşdirilməsi qanununun bərpasını e'lan etdi. Lakin müharibə (1941—1945) araya düşdüyündən Moskva öz istəyinə tam nail ola bilmədi. Yalnız 1944-cü ildə Qızıl Ordu hücumu keçərək Bessarabiyanı almanlardan təmizləmək adı ilə işğal etdi.

1940-cı ildən, yə'ni Moldova keçmiş SSRİ-yə birləşdirildəndən sonra qaqouz ədəbiyyatı və mədəniyyətinin inkişafı sahəsində müəyyən, işlər görülməyə başlandı. SSRİ EA-da qaqouzşünaslıq üzrə komissiya yaradıldı. Komissiyaya SSRİ EA-nın müxbir üzvü, professor N. K. Dmitriyev rəhbərlik edirdi. Komissiyanın təqdimatına əsasən 1949-cü ildə SSRİ Nazirlər Soveti «Moldaviya SSR və Ukrayna SSR-in qaqouz əhalisi arasında mədəni-maarif işinin təşkili üzrə tədbirlər haqqında», 1957-ci ildə isə respublika hökuməti «Qaqouz millətindən olan uşaqların təhsilinin yaxşılaşdırılması tədbirləri haqqında» və s. kimi qərarlar qəbul etdilər. 30 iyul 1957-ci ildə Moldaviya SSR Ali Sovetinin Rəyasət Hey'ətinin qərarı ilə rus qrafikası əsasında qaqouz əlifbası yaradıldı. Qaqouz əlifbası və onun qaydaları D.Tanasoğlu və SSRİ EA Dilçilik İnstitutunun elmi işçisi L.Pokrovskaya tərəfindən hazırlanmışdır.

Bundan sonra 1958-ci ildə cəmi iki il yarım fəaliyyət göstərən başlanğıc milli məktəb açıldı. Bu ildə L.Pokrovskayanın «Qaqouz dilinin orfoqrafiya qaydaları» (Kişinyov, 1958) kitabı çapdan çıxdı. Lakin 1961-ci il yanvarın 3-də «Qaqouz şagirdləri olan məktəblərin rus dilində təhsilə keçməsi» haqqında əmr verildi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, eyni əmrlə bir sıra moldavan məktəblərində də təhsil rus dilində aparılmağa başladı. Bu da tək əzsaylı qaqouzları deyil, yerli və çoxluq təşkil edən moldavanları da öz köklərindən, dillərindən ayırmağa xidmət edən bir qərar idi.

«Respublikanın qaqouz və bolqar əhalisinin mədəniyyəti və xalq təhsilinin bə'zi məsələlərinin sonrakı inkişafı haqqında» Moldaviya KP MK və Moldaviya SSR Nazirlər Sovetinin 11 aprel 1989-cu il tarixli qərarı ilə qaqouz dili, mədəniyyəti və ədəbiyyatının inkişafı sahəsində müəyyən işlər görülməyə başladı. Onlardan biri və ən əsası bu xalqın mənşəyinin öyrənilməsi ilə bağlıdır. Lakin qaqouzların mənşəyi haqqında tarixi materialların kifayət qədər olmaması tədqiqatçılar

arasında kəskin fikir ayrılığına gətirib çıxartmışdır. Hələ əsrimizin əvvəllərində qaqouzların mənşəyi haqqında on doqquzdan çox fərziyə irəli sürülürdü.

60-cı illərdən son vaxtlara qədər bolqar alimləri arasında belə bir fikir hökm sürürdü ki, Bolqarıstanda yaşayan türklər və qaqouzlar əvvəllər bolqar olmuş, Osmanlı dövründə məcburən türkləşdirilmişlər. Onlar apardıqları bu cür mənfur siyasət nəticəsində həmin xalqlarda türklərə qarşı nifrət hissi yaratmağa çalışırdılar. Bu siyasətin tə'siri özünü bu günlərdə də göstərməkdədir. Belə ki, qaqouz şairi, Moldova EA-nın qaqouzşünaslıq şöbəsinin baş elmi işçisi P. Çebotar-Qaqauz Komratda çıxan «Leninskoje slovo» və Kişinyovda çıxan «Ana sözü» qəzetlərində dərc etdirdiyi bir məqaləsində bolqarların həmin siyasətini davam etdirərək qaqouzları öz «düşmənlərini», yə'ni türkləri tanımağa çağırır. O, özünün «Ana sözü» (23 aprel 1989) qəzetindəki «Vister-bizim ajımız» məqaləsində bolqar Balço Neykovun «Fakiysko predanie» (Sofiya, 1985) kitabının «Vister-qaqouz respublikası» bölümünə əsaslanaraq yazır ki, qaqouzlar Bucaq düzünə köçməmişdən əvvəl Bolqarıstanın ərazisində onların Vister adında dövlətləri olub: «Vister əvvəlki vaxtlarda şəhər imiş, yalnız qaqouz şəhəri... Türk və tatar kəndi yox imiş... Türk yoxmuş...» Sonra müəllif osmanlıların bu şəhəri 1811-ci ildə necə yandırıb külə döndərdiyindən, uşaqları, qadınları, qocaları qətlə yetirdiklərindən yazaraq bu hadisələri «Xatın faciəsi» və sairə eyniləşdirərək xalqı ölənlərin xatirəsinə abidə ucaltmağa və uşaqları həmişə bu abidə önünə gətirib onlara xalqın «düşmənlərini» (türkləri) tanıtmağa çağırır.

P. Çebotara yazdığım şəxsi məktubumda və «Ana sözü» (2 iyul 1989) qəzetində dərc etdirdiyim «Oquzuz, oquz da kalırsız!» adlı məqaləmdə onu türklərə qarşı yeritdiyi əsassız siyasətində günahlandıraraq faktlarla qaqouzların tarixinə qısa bir səyahət etmişdim. Lakin P. Çebotar səhvini anlamaq əvəzinə «Türk paşasının dedikləri» (Kişinyov, 1990) kitabındakı «Visterin qəmlə tarixi» məqaləsində yenidən bu məsələyə toxunmuşdur. O, burada türklərin Visteri yandırması, rusların qaqouzları xilas etməsi, «Moskvanın qara suxarısının» onları acından ölməyə qoymamasından ağzı köpüklənə-köpüklənə yazır. Qeyd edir ki, «Bakıdan gənc bir jurnalist (burada məni nəzərdə tutur) mənə

acıqlı bir məktub yazaraq bolqar mənbəyindən alınan mə'lumatın doğruluğuna şübhə etdiyini bildirdi» (s.36-37). Lakin Çebotar burada mənim «Ana sözü»ndəki yazıma istinad etmir və bununla da kitabın oxucusunu çaş-baş salır. Həmin yazıda mən türklərə münasibətdə bolqar mənbələrindən istifadə etməyin həmişə doğru olmadığını göstərmiş və bolqarların türklərə olan nifrətindən, hətta Bolqarıstanda yaşayan türk və qaqozların «türkləşdirilmiş bolqar» olduğunu sübut etməyə çalışmalarından yazmışdım. Bolqarların da türk mənşəli olduğuna toxunaraq qeyd etmişdim ki, «bulqar» adlanan türk tayfa ittifaqı V əsrdə yaranmışdır. Onların bir hissəsi Asparuh xanla Tunaya (Dunay) gedib oradakı çoxsaylı slavyan tayfalarına qalib gəlmiş, Dunay Bolqarıstanının əsasını qoymuş, yerli slavyanlarla qaynayıb-qarışaraq zaman keçdikcə onların dilini və dinlərini qəbul etmişlər.

1980-ci illərin ikinci yarısında Bolqarıstanda yaşayan türklərin tə'qib edilməsi, qovulması, zorla bolqarlaşdırılması da 60-cı illərdən doğan siyasətin nəticəsi idi. Bolqarlar sübut etməyə çalışırdılar ki, bugünkü Bolqarıstan türkləri türk deyil, əvvəllər osmanlıların zorla islamı qəbul etdirdikləri bolqarların nəvə-nəticələridir.

Qaqozlar haqqında ayrıca xalq kimi ilk dəfə 1837-ci ildə Rusiya Daxili İşlər Nazirliyinin dövlət departamentinin çinovniki İ.Tolstoy tərəfindən tərtib olunmuş «Bessarabiya vilayətinin koloniyalarının statistik mənzərəsi»ndə mə'lumat verilmişdir. Bu da ondan irəli gəlir ki, ruslar o dövrdə Bolqarıstandan köçüb gələnlərin hamısını bolqar kimi siyahıya almışdılar. 1854-cü ildə akademik P.Keppen ilk dəfə olaraq qaqozları bir etnik birlik kimi bolqarlardan seçir. XIX əsrin axırına yaxın «Kişinyov yeparxial xəbərləri»ndə qaqozların mənşəyi və adət-ənənəsi haqqında bəzi materiallar verilmişdir. K.Malay, İ.Kozak, D.Çakir, N. Stoykov və başqa din xadimlərinin yazılarında qaqozların məişətinin bəzi sahələri, toy və yas mərasimləri öz əksini tapmışdır.

Qaqozların bir xalq kimi öyrənilməsində rus etnoqrafı V.Moşkovun rolu əvəzsizdir. XIX əsrin 90-cı illərində o, iki dəfə Bessarabiyanın qaqoz kəndlərinə getmiş, iki yüz nağıl, yüzdən çox türkü (xalq mahnıları), atalar sözləri, zərb-məsəllər,

tapmacalar toplamışdır. Bu materiallar «Türk tayfalarının xalq ədəbiyyatı nümunələri» adlanan çoxcildli məcmuədə çap olunmuşdur. Moşkovun etnoqrafik araşdırmalar nəticəsində əldə etdiyi digər materiallar isə «Bender qəzasının qaqouzları», «Balkan yarımadasında türk tayfaları» kimi yazılarda öz əksini tapmışdır.

Qaqouz keşişi M.Çakirin, türkoloq professor N. Dmitriyevin də qaqouz dilinin və məişətinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyəti olan yazıları vardır. Belə yazılarda müəlliflər qismən də olsa, qaqouzların mənşəyi ətrafında gedən mübahisələri həll etməyə çalışmışlar.

1909-cu ildən 1932-ci ilə qədər qaqouz M.Çakir bir sıra dini mətnləri rus və ukrayna dillərindən qaqouz dilinə çevirmiş, 1934-cü ildə qaqouz dilində «Bessarabiya qaqouzlarının tarixi» adlı очерк yazmış, 1938-ci ildə isə qısa qaqouzca-rumınca lüğət tərtib etmişdir. Rus dilindən qaqouz dilinə tərcümə zamanı Çakir o dövrün rus əlifbasından istifadə etmişdir.

SIYASI HƏYATI

80-ci illərin sonunda keçmiş Sovetlər Birliyini bürüyən oyanma prosesi qaqouzlara da sirayət etdi və tezliklə Komratda «Qaqouz xalkı» təşkilatı yarandı. 1989-cu il mayın 21-də onun birinci qurultayı çağırıldı. Həmin il noyabrın 12-də isə qaqouz xalq nümayəndələrinin fəvqəladə qurultayı keçirildi. Burada onlar Moldovanın tərkibində Qaqouz Muxtar Respublikasının yaradılmasını tələb etdilər. Cənubdakı qaqouz rayonlarının ərazisində bolqar kəndləri də olduğu üçün qaqouz öncülləri əvvəl Moldovanın cənubunda Qaqouz-Bolqar Muxtar Respublikası yaradılması fikrini irəli sürdülər. Lakin bölgənin bolqar əhalisi onların bu təşəbbüsünü müdafiə etmədilər.

1990-ci il iyulun 22-də qaqouz xalqının səlahiyyətli nümayəndələrinin fəvqəladə qurultayının 3-cü iclası Komrat şəhərində keçirildi. Qurultayda cələcək respublikanın bayrağı, gerbi və himni müzakirə olundu.

Rəvayətə görə, türk xalqlarının totemi mavi qurd olmuşdur. «Oğuzname»dəki rəvayətdə qurd oğuzların yol göstərənini və xilaskarı kimi göstərilir. Qurda sitayiş qaqouzlarında — göy oğuzlarda da olmuşdur. Bunun izləri özünü «Canavar yortusu» («Canavar bayramı»)adlanan bayramda da aydın göstərir.

Çin salnameçilərinin yazdığına görə, qədim türklərin bayrağında da qurd başının şəkli vardı.

Bayraq haqqındakı arayışda qeyd edilir ki, Dobruca qocalarından birinin dediyinə görə, qaqouzların öz bayrağı olub. Kənarlarında qızılı xoruzlar, üzərində qurd başının şəkli olan mavi bayraq göy oğuzları döyüşə ruhlandırır. Dobrucanın toponimiyasında Xorozlar kəndinin də adı çəkilir.

Oğuz dövlətinin vaxtında Qara dənizin qərb tərəfində, o cümlədən də Dnestr və Prut çayları arasında XI əsrin ortalarından başlayaraq türk tayfaları yaşayıblar. Qaqouzlar da öz etnonimlərini 1261-ci ildə onlardan götürüblər. Basarab xanın adı ilə də bu yerlər Bessarabiya adlanıb.

Digər mənbələrə əsasən, qaqouzlar XIV əsrin əvvəllərində Balık bəyin başçılığı ilə bir dövlət qurmuş və indiki Bolqarıstanın ərazisindəki Balçık (Karvina) şəhərini paytaxt etmişdilər. Balık bəyin ölümündən sonra dövlətin başına Dobrotiç, daha sonra Yanko (İvanko) gəlmiş və kiçik Oğuz dövlətinin torpaqları 1417-ci ildə Osmanlı dövlətinə qatılmışdır. Onların bir qismi müsəlmanlığı qəbul etmiş, digərləri isə xristian olaraq qalmışdılar.

Bayrağın göy rəngi göyün, səmanın və xalqın tapındığı ulu tanrının rəmzidir. Qərbi türk xaqanlığının hakim tayfasının adı Aşına olub. Aşınaya süd verən qurdun da rəngi göy olub.

Burada qeyd olunur ki, türklərə Aşına adı başqa xalqlar tərəfindən verilmişdir. Belə ki, «aşına» soğdi, qədim fars, xotansak və İran dillərində «mavi», «firuzə» deməkdir.

Həmin qurultayın 3-cü iclasında qaqouz xalqının milli himninin musiqisi və mətni də təsdiq olundu. Himnin sözləri şair Todur Zanetin (xalqımız onu «Ana sözü» qaqouz qəzetinin redaktoru kimi də tanıyır), musiqisi isə bəstəkar Mixail Kolsanıdır.

QAQOUZ MİLLETLİ, QİMNİ

Zaman kanatları döner,
Kıyın kara bulutları.
Yaşamaya ömür verer,
Tərəfimin çöşmələri.

Refren:

İnsana laazım Vatan,
Xalkına kalsın damar.
Kanında dedə sesi
Uzaktan evə çəksin...
Bucakta açıq dannar —
Kalkıner qaqouzlar!

Qeldi vakıt — Bayraa kaldır,
Dalqalatsın lüzqar onu..
Kavalları keskin çaldır,
Düüner xalkın aydın qünü.

Refren:

İnsana laazım Vatan,
Xalkına kalsın damar
Kanında dedə sesi
Uzaktan evə çəksin...
Bucakta açıq dannar —
Kalkıner qaqouzlar!

Himndən başqa bu iclasda e'lan olunmuş Qaqouz Muxtar Respublikasının gerbi və haqqında bəhs etdiyimiz bayrağı da qəbul edildi.

Qaqouz xalqının milli gerbi dəyirmidir. Onun otrasında mavi-göy fonda qırmızı-şabalıdı heykəl həkk edilib. Bu da həlak olmuş döyüşçülərin məzarı başında ağlayan qadın fiqurunu xatırladır. Dairənin kənarlarında sünbül və üzüm salxımlarından naxışlı zolaq çəkilib. Dairəni mavi-göy rəngli lent tamamlayır.

Qaqouz xalqının milli bayrağı düzbucaqlı formasında mavi-göy rənglidir. Bayrağın ortasında bədirlənmiş ayın içində qaqouzlارın və bütün türklərin ulu və müqəddəs saydıqları qurdun mavi-göy rəngli başı çəkilməşdir. Kənarlarında isə cür'ət, vüqar rəmzi sayılan qızılı rəngli xoruz şəkilləri işlənmişdir.

Dairənin eni və bayrağın uzunluğu arasındakı nisbət 1:3, bayrağın eni və uzununu arasındakı nisbət isə 1:2-dir.

1990-cı il avqustun 19-da Komrat şəhərindəki «Dostluq» kino-teatrında xalq elçilərinin növbəti qurultayı keçirildi. Burada ərazinin 998 deputatından 784-ü iştirak edirdi. Qurultayda Moldovanın tərkibində muxtar respublika yaradılması haqqında II qurultayın 12 noyabr 1989-cu il tarixli qərarı dəyişdirilərək müstəqil Qaqouzistan Respublikası e'lan olundu. Qurultayda S.Topal, P.Zavriçko, M.Maruneviç, M.Kəndigələn, S.Kuroğlu və başqaları çıxış edərək Qaqouzistan Respublikasının yaradılması yolunda qarşıya çıxan biləcək çətinliklərdən və çıxış yollarından danışdılar.

MƏDƏNİYYƏTİ

Qaqouzların maddi mədəniyyəti ilə bir sıra alimlər məşğul olmuşlar. Onlardan V.Maşkov, İ.Meşeryuk, V.Zelençuk, M.Filimonova, A.Manov və başqalarını misal göstərmək olar. Bu sahədə müasir oxucular üçün daha dəyərli və qiymətli kitabları qaqouz alimləri M.Maruneviç və S.Kuroğlu yazmışlar. M.Maruneviçin «Qaqouzların maddi mədəniyyəti (XIX əsr və XX əsrin əvvəlləri)», «XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Cənubi Bessarabiya qaqouzlarının mülki və yaşayış yeri», S.Kuroğlu və M.Maruneviçin «MSSR qaqouz əhalisinin mədəni-məişətində sosialist dəyişiklikləri» əsərlərində aparılan ekspedisiyalar nəticəsində əldə edilən materialları elmi süzgülərdən keçirilərək oxuculara çatdırılır. Həmin əsərlər qaqouzşünaslar üçün dəyərli materiallar və məlumatlar verir. Bununla belə onların demək olar ki, hamısını eyni yanlışlıq birləşdirir. Bu da əldə olunan son dərəcə qiymətli materialların türk xalqlarının deyil, bolqarların maddi mədəniyyəti ilə əlaqəli və müqayisəli öyrənilməsidir. Belə tədqiqat bu gün «qaqouzlar türkləşdirilmiş bolqarlardır» deyənlərin dəyirmanına su tökə bilər. Yaxşı olardı ki, tədqiqatçılar öz əsərlərində əsas üstünlüyü türk xalqlarının maddi mədəniyyəti ilə yaxınlığın, oxşarlığın və qohumluğun üzə çıxarılmasına verəydilər. Bu baxımdan türk, Azərbaycan, özbək, türkmən və başqa türk xalqlarının həyatını, məişətini öyrənmək ancaq işin xeyrinə olardı. Belə ki, Bolqarıstanın şimal-şərqindən

köçüb Bucaq düzünə gələn qaqouzların maddi mədəniyyətində bolqar, rumin və rusların zahiri tə'siri olsa da, ümumi türk mədəniyyətinin izləri özünü daha qabarıq göstərir.

Qaqouz etnoqrafı, filologiya elmləri namizədi M.Maruneviçin «Qaqouzların maddi mədəniyyəti (XIX əsr və XX əsrin əvvəlləri)» kitabı qaqouzşünaslıqda qiymətli əsərlərdən hesab edilir. Bununla belə göstərdiyimiz çatışmazlıq, yə'ni müəllifin demək olar ki, hər səhifədə qaqouzların həyat və məişətinin bolqarlarla bağlı olduğunu söyləməsi bu və ya digər dərəcədə kitabın ümumi əhəmiyyətinə zərbə vurur. Doğrudur, uzun müddət bolqarların arasında yaşayan qaqouzlar mədəni-məişət və başqa sahələrdə bolqarların tə'siri altına düşmüşlər. Lakin türklərlə bolqarların da köklərinin bağlı olduğunu və osmanlıların Balkanlardakı hakimiyyətini də nəzərə alsaq, görürük ki, bu heç də təsadüfi deyil.

XVIII əsrin sonu — XIX əsrin əvvəllərində Bolqarıstanın şimal-şərqində yerləşən Varna, Kavarna, Silistriya, Dobruca, Yambola, Slivena, Provadiya və b. şəhərlərdən Bucağa köçən qaqouzlar arasında sənətkarlar da vardı. Dnestr və Prut çayları arasında yaradılan bolqar koloniyalarında sənətkarlara ehtiyac çox olduğundan onlar xalq arasında seçildilər. Qaqouz sənətkarları dulusculuq, xarratlıq, dülgerlik, çəkməçilik və başqa sahələrdə çalışırdılar. Lakin əhalinin əsas hissəsi əkinçiliklə məşğul olurdu. Sənətkarlığın ləng inkişafı tezliklə kolonistlər arasında ikinci və maldarların artmasına gətirib çıxartdı. Bunun da əsas səbəbi Bolqarıstandan köçən hər ailənin, o cümlədən sənətkarların koloniyalarda hökumətin 30 dekabr 1819-cu il tarixli qərarına əsasən 50-60 desyatin torpaq sahəsi ilə tə'min olunması idi. Bir də ki, o vaxtlar qaqouzların çoxu paltar və çarıqlarını, evlərini özləri tikir, tək-tək hallarda ustalara müraciət edirdilər. Övladlarına sənət öyrətmək istəyən valideynlər onları dəmirçi qaraçıların, alman koloniyalarındakı sənətkar almanların yanına şagirdliyə qoyurdular.

Qaqouz ailələrinin demək olar ki, hamısında sənətin bu və ya digər növündən istifadə olunurdu. Məsələn, üzümçülüklə bağlı hər heyətdə çaxır çəkmək, arıcıqla məşğul olmaq, kilim toxumaq və s. hazırlamaq üçün ləvazimat vardı. Bu adətlərin bir çoxu hazırda xalq arasında yaşamaqdadır. Qaqouz kəndlərindəki müşahidələrimiz göstərir ki, qaqouz ailələri dedə-baba

məşğuliyyətlərini unutmamış, əksinə, onun inkişafı üçün texnikanın yeni nailiyyətlərindən də istifadə edərək bir sıra alət və ləvazimatları təkmilləşdiriblər.

Qaqouz ailələrində çaxıra çox üstünlük verilir. Demək olar ki, hər heyətdə iri çəlləklərdə hazır çaxır saxlanılır. Heyətlərin bir çoxunda qədim zirzəmilər var. Onlara qaqouzlar «maaza» deyirlər. Belə bir maazaya mən 1991-ci ilin avqustunda «Sevda» folklor ansamblının rəhbəri və solisti Tudora Dukalgilin heyətində rast gəldim. Maazanın içərisi çox sərin idi. Burada, adətən, çaxır çəlləkləri, qurudulmuş ot, pendir, yağ, meyvə-tərəvəz, müxtəlif mürebbə və turşular saxlanılır. Maazanın tavanı kifayət qədər hündür olur. Divarlardan və tavandan heyətdəki ağacların kökləri sallanır. Keçmişdə soyuducunu əvəz edən bu maazalar bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmişdir.

Əvvəllər qaqouzlar buğda, qarğıdalı və başqa dənəvər məhsulların üyüdülməsi və xırdalanmasında kirkirədən (əl dəyirmanı) istifadə edirdilər. Belə əl dəyirmanları bir çox evlərdə indi də saxlanılır. Bundan başqa taxılın, üzümün və s.meyvələrin üyüdülməsi və çəzilməsində dübəklərdən də geniş istifadə olunurdu. Dübək, adətən, içi oyulmuş ağacdən və ya daşdan hazırlanırdı. Kənd əhalisi un üyütmək üçün yel, su və qoşqu heyvanları vasitəsilə hərəkətə gətirilən dəyirmanlardan (dermen) istifadə edirdilər.

Qaqouzlar dəri e'malı ilə də məşğul olurlar. Bunun üçün xüsusi alətlər düzəldirlər. Qoyun dərisinin e'malı na s e p i l e m ə ə, onun e'malı nda istifadə olunan alətə isə s e p i c ı deyirlər. Bu proses etnoqraf M.Maruneviçin haqqında bəhs etdiyimiz kitabında geniş əksini tapıb. Təzə soyulmuş qoyun dərisinin arasına duz səpib onu yunu kənarda qalmaq şərti ilə qatlayır, sonra bükərək iplə möhkəm bağlayırlar. Bir müddət beləcə saxladıqdan sonra açıb xüsusi qarmaqvarı daraqla (kanca) yunu pıtırğandan və digər zir-zibildən təmizləyirlər. Sonra onu yaxşıca isladır və tərs üzünə taxtanın üstünə serirlər. Adətən bu işi iki nəfər görür: biri su tökür, o biri isə küreklə dəriyi təmizləyir və üstünə arpa yarması səpir. Üst-üstə yığılmış dərilərin üstünə duzlu su (salamura) tökürlər. Duzlu suyun içində qalan dəriyi hər gün o tərəf bu tərəfə çevirir və on-on beş gündən sonra çıxarıb günün altında qurudurlar. Axşam qurumuş qoyun dərilərini duzlu

suda isladılmış əsgilə silir, qatlayıb bir-birinin üstünə yığaraq səhərə qədər saxlayır, səhər isə təmizləmə işini davam etdirirlər.

Dərini, adətən, bıçağa oxşar dəmir qarmaqla təmizləyirlər. Əvvəllər bunun üçün kərəntidən də istifadə edirdilər. Təmizlənmiş dərini üstünü təbaşirlə ağadırlar.

E'mal olunmuş dəridən müxtəlif gödəkçələr, kürklər, çarıqlar, çantalar və s. şeylər düzəldir, bazarda satırlar. Dəri ustaları na d e r i c i və ya k u r ç u deyirlər.

Qaqouzlar dəri e'malından başqa qamışdan və ya üzüm çubuqlarından həsir (xasır), səbət (sepet), beşik və s. də hörürlər.

Məişətdə xüsusilə xırman daşından geniş istifadə olunur. Bu daşla bazarları adətən Kıpçak (Kopçak) kəndinin sakinləri təchiz edirlər. Onlardan mal-qaranın və quşların sulanması, yemlənməsi üçün yalaqlar, əl dəyirmanları və s. düzəldirlər.

Taxtadan çəllək (fıçı), təknə, kürək kimi müxtəlif məişət əşyaları düzəldir, oyma yolu ilə onlara hər cür naxış vururlar. Dəmirçilər vedrə (bakır), qazan (tencerə), sərnici (testi) və sair əşyalar hazırlayır, qalayçılar (kalaycı) «eski düzmə! eski düzmə!» deyə müştəri çağırır, məhəllə-məhəllə, kənd-kənd gəzir, köhnə mis qabları qalaylayır, çəkməçilər çarıq və çəkmələr, dərzilər (terzi) isə paltarlar tikir, zərgərlər (kuyumcu) bilərziklər (bilezik), qadın kəmərləri üçün toqqa (paxta), boyunbağı (maxmudə, left), muncuq (sedef), sırğa (küpə), üzük (üzük) və s. kimi bəzək şeyləri düzəldirlər.

Qaqouz qızları hələ lap uşaq vaxtlarından toxuma, tikmə və hörmə kimi əl işlərinə xüsusi fikir verir, öyrənirlər. Onlar corab (çorap), tərlik (terlik), uşaq papağı (takə), qofta və canlıq (keptar), əlcək (eldiven) və digər şeylər toxuyurlar.

1991-ci ilin aprelində Çadır-Lunqa rayonunun Qazayaq kəndində «Günəş» düşərgəsindəki evlərin birində kiçik etnoqrafiya muzeyində oldum. Buradakı pərdə (pərdə), balıq üzü (pif üzü), yüngül örtüklər (çarşaf), dəsmal (peşkir) və digər məişət əşyalarındakı incə tikmələr doğrudan da adamı heyran edir. Bu cür incə naxışlar salınmış ev əşyalarına bir çox qaqouz evlərində də rast gəldim. Belə tikməyə qaqouzlar t a n t e l a deyirlər.

Qaqouzlar iplik hazırlamaq üçün əvvəlcə yunu təmizləyir, didir (ditmək), sonra daraqda (tarak) darayırlar. Daranmış yuna sümək deyirlər. İpliklərdən xalça, kilim, xurcun və s. toxuyurlar.

Hələ şimal-şərqi Bolqarıstanda yaşayarkən qaqouzlar pambıq iplikdən (pamuktan iplik) bez hazırlayırdılar. Burada ipəkçilik də geniş yayılmışdı. Yun pambıq və ipəkdən iplik hazırlamaq üçün qaqouz qadınları onları cəhrədə (çakırık, rökə) əyirirdilər. Çox vaxt isə kiçik təşlərdən (furka) istifadə edirdilər. Bunun əlverişli cəhəti ondan ibarət idi ki, qadınlar ayaq üstündə, yeriyyə-yeriyyə, söhbət edə-edə yun əyirirdilər. İplikləri müxtəlif bitki və meyvələrdən hazırladıqları təbii boyalarla rənglədikdən sonra hanada (düzen) müxtəlif şeylər toxuyurdular.

Yuxarıda haqqında söhbət açdığımız əl sənətinin (toxuma, tikmə, hörmə və s.) eyni nümunələrinə, bu məqsədlə istifadə olunan alətlərin analoqlarına Azərbaycan və digər türk xalqlarının da məişətində, maddi mədəniyyətində rast gəlirik. Abuhəyat nənəmin yunu daraqda darayaraq cəhrədə əyirib bizə əlcək, corab, canlıq toxuduğu payız günləri hələ də yadımdadır. Xalçaçılıq kombinatında qaqouz qızlarının əl işləri ilə də yaxından tanış oldum. Burada xalçalardan daha çox kilim toxunur. Bu kilimlər çox parlaq rənglərlə, qabarıq naxışlarla bəzədilir. Məsələn, qara yerliyi olan kilimin üstündə iri, qızıl gül topaları (beş qül), quş (kuş), səbət, göbələk (mantar kenarı) və s. naxışları olur. Kənardan baxanda bu kilimlər tikməni xatırladır. Qaqouzlar onlara bəzən xalça da deyirlər. Doğrudur, bu kilimlər dünya şöhrətli Azərbaycan xalçalarına bənzəməsə də, onların özünəməxsusluğu, milli ornamentlərinin orijinallığı göz oxşayır.

Qaqouzların milli geyimləri xüsusi maraq doğurur. Bir çox alimlərin (K.İrəcək, A.Manov və b.) yazdıqlarına görə, Bolqarıstan ərazisində yaşayan qaqouzların geyimləri Anadolu türklərinin geyimlərinə çox yaxındır. Bunu qadın və kişi geyimlərinə ayrı-ayrılıqda nəzər salsaq, daha aydın görmək olar.

Qaqouz qadınlarının geyimləri köynəkdən (qölmək), alabəzək şalvardan (don, çatal don) ibarət imiş. Onun üstündən qolsuz xalat (anteri) və gödəkcə (kontaş) geyərmişlər. Başlarına isə yaylıq (mamuka) və ya yaylıqdan çalma formasında fəs dolayarmışlar. A.Manovun qaqouzlar haqqındakı kitabında

qaqouz qadınlarının milli geyimləri barəsində ətraflı mə'lumat verilir. Bu, geyim formasının bir sıra elementlərinə Azərbaycan xalqının ən'ənəvi milli geyimlərində də rast gəlirik.

Araşdırmalar onu da göstərir ki, bu geyim Bucaqda məskunlaşan qaqouzların geyimlərindən müəyyən qədər fərqlənir. XIX əsrin sonunda Bessarabiyada qaqouz qadınları altdan köynək, qolsuz paltar (çukman, ensiz çukman, kolsuz fistan, ensiz fistan), onun üstündən, adətən, tünd rəngli, cavan qadın və qızlar isə bazar və bayram günlərində rəngli önlük (fıta, farta) geyirdilər. Onlar başlarına ağ yaylıq (batik) bağlayır, üstündən də böyük qara şal (çember) örtürmüşlər.

Soyuq havada qadınlar uzun qollu paltar və ya üst-üstə bir neçə paltar (fistan, enni fistan, kollu fistan), içinə yun doldurulmuş qofta (kofta) və xəz gödəkcə (keptar, kürk, poşkina, bonditsa), ayaqlarına yun corab, tərlik və ya dəri ayaqqabı (yemeni) geyirmişlər. Bu geyimlər indi də xalq arasında geniş yayılmışdır.

Qadını bəzək şeylərindən ayrı təsəvvür etmək çətindir. Qaqouz qadınları da zinət şeylərinə xüsusi zövqlə yanaşır, sırğa, bilərzik, muncuq taxırlar. Sədəfə xüsusi maraq indi də özünü göstərir. Qaqouzlarda paltarı parçanın adı və rəngi ilə adlandırırdılar. Məsələn, qırmızı və sarı çitdən tikilən paltarlara qırmızı paltar, sarı paltar deyirlər. Bu cür paltarlar əsasən bayram günlərində geyilir, üstündən isə qadının maddi vəziyyətindən asılı olaraq müxtəlif bər-bəzək şeyləri taxılır. Varlı qaqouz qadınları, adətən, qızıl pullardan ibarət olan boyunbağılara (left) üstünlük verirlər.

Kişilərin geyimi, əsasən enli şalvar (çaarşi), köynək (gölmək), mavi rəngli qolsuz gödəkcə (mintan), qırmızı fəs və ya qoyun dərisindən olan papaq (kalpak) və qurşaqdan (kuşak) ibarət olurdu. Adətən qırmızı rəngli qurşağın üstündəki kəmərdən silah üçün (bıçaq və ya xəncər) dəri qın (silaxlık) və ya qəlyan asılırdı. Qışda onlar kürk (kojuk, boy kojuk), əba (yaamurluk) geyirdilər.

Kişilərin geyimləri də Anadolu türklərinin geyiminə çox yaxındır. Bu, əsasən Bolqarıstanda yaşayan qaqouzlara aiddir. Çünki Bucaqdakı qaqouzların geyimi kifayət qədər dəyişikliklərə məruz qalmışdır.

Bolqarıstan ərəzisindeki qaqouz kişilərinin şalvarı enli olur. Ağ köynəyin (flana, Bolqarıstan qaqouzları ona «camadan» deyirlər) üstündən tünd rəngli qolsuz jilet (mintan) geyirdilər. Mintanın yaxasında qaytan keçirmək üçün ilgəklər qoyurdular. Üstündən isə, adətən gödəkcə (çufa, anteri, aba) geyirdilər.

Qaqouzların milli xörəkləri də özünəməxsusluğu ilə diqqəti cəlb edir.

Hər bir xalqın milli yeməklərini nəzərdən keçirəndə həmin xalqa mənsub olan bir sıra xüsusiyyətləri, məsələn, köçəri və ya oturaq həyat tərzini keçirdiyini, əsas məşğuliyyətini, dini inanclarını, müqəddəs saydığı heyvan, quş və bitkiləri, adət-ənənəsini müəyyənləşdirmək mümkündür. Əgər əsas məşğuliyyət maldarlıq, qoyunçuluqdursa, onda ət və süd məmulatları bu xalqın mətbəxində üstünlük təşkil edir. Quşçuluğun inkişaf etdiyi yerdə yumurta, quş əti, üzümçülüyn inkişafında isə cürbəcür şərəblər süfrəni bəzəyir.

Qaqouzlər Bolqarıstandan Bucağa köçəndə noqayların çoxu buradan getmişdilər. Qaqouz köçkünləri torpaqlara sahib durur və hər biri ona ayrılmış torpaq sahəsində əkin-biçin, maldarlıq, arıçılıq, qoyunçuluq və bostançılıqla məşğul olur, öz həyətiani sahələrində ləklər düzəldir, nanə, reyhan, kartof, kələm, xiyar, qarpız, yemiş, soğan, sarımsaq və s.əkirdilər. Qaqouz xalqının süfrə üçün işlətdikləri əsas bitkilərdən buğda (booday), qarğıdalı (papşoy), çovdar (sakara), arpa (arpa), lobyə (fasülə), mərcimək (mercimek), kələm (laana), kartof (kartofi), kök (morkuva), xiyar (xıyar), çuğundur (çukundur), pomidor (patlacan), badımcən (mor patlacan), bibər (biber), soğan (suvan), şüyüd (marar), ərək (zerdeli), üzüm (üzüm), alma (alma), armud (armut), giləs (kirez), şaftalı (şefteli), qarpız (karpuz), qovun (kaun) və s.əkirdilər.

Taxıl və qarğıdalını dəyirmanıda və ya əl dəyirmanında üyüdərək unundan cürbəcür yeməklər hazırlayırlar. Əl dəyirmanında üyüdüln qarğıdalı yaxşı üyüdülmədiyinə görə ona i i r i u n, yə'ni iri un deyirlər. Bu da əsasən mamalıqa hazırlanmasında işlədilirdi. Mamalıqa qaqouzlarda geniş yayılısa da, bu onların milli xörəyi hesab edilmir. Mamalıqa moldavanların sevimli yeməyidir. Aclıq illərində bir çox qaqouz və

moldavan ailələri məhz məmalıqanın hesabına aclıq təhlükəsindən sovuşublar. Ona görə də bu xalqların süfrəsində məmalıqa əsas yer tutur və hörmətli yemək sayılır. Qarğıdalı unundan bişirilmiş qatı məmalıqanı pendir, süd, yumurta və şorla da yeyirlər. İstifadə olunacaq unu ələkdə ələyir, kəpəyindən kvas (borç) və ya xəmir üçün maya hazırlayırlar.

Əvvəllər taxılı quyulara, çardağa, içi gillə suvanmış səbətlərə, küplərə yığırdılar. Bir çox hallarda unu evin yaşayış olmayan sərin bir otağında saxlayırlar. Belə otaqlara (bə'zən də həyətdə ayrıca bir ev ola bilər) qaqouzlar böyük ev deyirlər. Həyətinə məzası olmayanlar böyük evdə qışa tədarük etdikləri turşuları, mürəbbələri və cəmləri yerləşdirirlər.

Qaqouzlar sala (slanina) hazırlayır, onu uzun müddət saxlayırlar. Ətin xeyli vaxt qalması üçün onu qızardır və ya qazanda (çuven) qovurur, sonra isə gil qablara yığıb üstünə piy tökürlər. Belə ət qovurma (kaurma) adlanır. Bu məqsədlə digər üsullardan da istifadə edirlər. Onu lay-lay, zolaq-zolaq kəsir, duzlayır, istiotlayır, sonra isə gündə qurudurlar. Belə ətə basdırma (pastırma) deyirlər. Ətin daha qədim saxlanma yolu da var: qışda soyuq havada əti qurudub qaxac (kakaça) edirlər. Qurudulmuş ət, qırmızı bibər, soğan, sarımsaq bağlamaları qışa qədər evin eyvanından və ya başqa yerdən asılır. Kolbasa da eyni üsulla hazırlanır. Bir çox hallarda isə əti, kolbasanı bacadan asır və üstüyə verirlər.

Göründüyü kimi, ətin bu cür saxlanma qaydaları, əsasən yaşayış tərzindən (burada köçərilik, çölçülük nəzərdə tutulur) doğmuşdur. Bu gün türklər arasında isti bölgələrdə ətin günün altında qurudulması, üstüyə verilməsi geniş yayılsa da, soyuq bölgələrdə yaşayan tuva, xakas, saxa və digər türk xalqları qaxaca üstünlük verirlər.

Qaqouzlar, adətən, südü qaynadıb boşqaba tökür, sonra da qaşıqla içirlər. Süddən yoğurt (yuurt) hazırlayır, onu məmalıqa və ya çörəklə yeyirlər. Bundan əlavə süddən qatıq (uynuk) da hazırlanır. Bizim «qatıq» sözünə uyğun gələn «katık» kəlməsi qaqouzlarda çörəkdən başqa bütün yeməklərə aiddir. Qaqouzlar da süddən kəsmik (işişimik), qaymaq (kaymak), tək-tək hallarda isə

kərə yağı (saa yaa) və pendir (piinir) hazırlayırlar. Onların ən çox sevdikləri pendir qoyun pendiridir.

Qaqouzlar pendiri günün altında qurudaraq hövkələyir və duzlayır, sonra isə küplərə yığıb üstündən bərk-bərk basırlar ki, aralarında hava qalmasın. Üstündən də qoyun piyi tökürlər. Beləliklə də qaqouzları n n u r adlandırdığı şirin pendir alınırlar. Pendiri daha çox saxlamaq üçün onu qurudur və bu yolla da k a ş - k o v a l adlanan qaxac pendir alınırlar. V.Moşkov qaqouzları n dəri içində pendir saxladığından da yazırdı. Belə pendirə qaqouzlarda t u l u m, bizdə isə motal pendiri deyirlər. M.Maruneviçin yazdığına görə, hazırda pendirin bu cür, yə'ni dəri içində saxlanması üsulu artıq Moldova qaqouzları arasında nəzərə çarpmır.

Digər xalqlarda olduğu kimi, qaqouzlarda da çörək, əppək (ekmek) əsas qida sayılır. Çörəyin bir çox növləri var. Məsələn, p i t ə adlanan şit kökələr çörəyin qədim növlərindən sayılır. Adətən kasıb ailələrdə pitədən, ya da isti tavada bişirilən və p a z l a m a adlanan yastı şit çörəklərdən də istifadə olunur. Bə'zən pазlamanı yağ və ya piydə də bişirərdilər. Buna da q ö z - l e m ə deyilir. Azərbaycanda bu, fəşəliyə daha çox uyğun gəlir. Çörəyin lap qədim növlərindən birinə qaqouzlar ç ö r e k deyirlər. Çörək bişirmək məqsədilə ocaq yerini (vatra) közdən-kömürdən təmizləyər, yerinə qığıgotu yarpağı sərər, onun üstünə (bə'zən də yarpaq sərmədən ocağın yerinə) kündə qoyar, üstünü də saxsı və ya çuğun (sini, tuç, tepsı) tava ilə örtərdilər. Çox vaxt tavanın üstünə də yenidən köz yığardılar. Bunun daha əski forması isə eləcə közün üstünə azca yastılanmış kündəni atıb bişirməkdir. O üz, bu üz közün üstündə yaxşıca bişib qızaran sonra çörəyi götürüb közdən-kömürdən təmizləyib yeyərdilər. Azərbaycanın əksər bölgələrində bu adət indi də qalmaqdadır. Dağdan arana, arandan dağa köçən kənd sakinlərinin çöllükdə, biyabanlıqda qaladıqları ocaqların üstündə neçə-neçə belə çörəklər bişirilib. Lakin əhali (burada köçəri türk xalqları nəzərdə tutulur) oturaq həyat tərzinə keçdikcə çörək bişirmək üçün təndirlərdən, fırınlardan istifadə olunmağa başlanırdı. XIX əsrdə Bolqarıstanda artıq belə fırınlardan istifadə olunurdu. Bolqarlar buna furna, qaqouzlar isə fırın deyirlər.

Çörəyin ən çox yayılan növü mayalı xəmindən bişirilir. Çörəyin bişirilməsi üçün sini, kürək, maşa, sac (sacak) və s.əşyalardan istifadə olunur. Buğda unundan qalac (kolaç), kömbə (kovrik), bayram bulkaları (pesmet), yumru yeni il kürəcikləri (qoqoloş), göyərçin formalı bulkalar (ququş), şirin pasxa çörəyi (kozanak), kəsmikli vatrüşka (paska) və s. çörək mə'muladı bişirilir. Qaqouzlar yas mərasimində on ikidən çox çörək növü hazırlayırlar: can pitası (şit kömbə), kasti (xaçvarı qalac), merdivan kolacı (nərdivan qalacı), yol kolacı (yol qalacı) və s.

Üstündə bişmiş toyuq olan qalac (kaniska) uşağın doğulması münasibətilə təşkil olunmuş şənlikdə anaya, toyda isə gəlin tərəfindən bəy evinə gələn gənclərə verilir. Hər iki halda kaniskaya həyata yeni atılan körpənin, yeni ailənin xoşbəxtliyi və sağlamlığı rəmzi kimi baxılır.

Qaqouzlar müxtəlif piroqlar (kırma, pide, pləcinta, kaymaklı, və ya pazı) da hazırlayırlar. M.Maruneviçin yazdığına görə, Bolqarıstan qaqouzları piroqları şərbət (şerbet), bəkməz (petmez) və halva (xalva) ilə yeyirlər.

Qaqouz süfrəsini çorba, bulqur, sütlü bulqur, kuskul sütləş, uurma çorba, manca, xoşaf, paça, babu, kurban və s. xörəklər bəzəyir. «Kurban» həm də qurbanlıq yemək sayılır. Ona görə də onu yalnız Xederlezdə (Xıdır İlyas), müqəddəs Georgi (kişilərə adqoyma günü) günündə bişirirlər. Belə günlər qoyun, quzu, dana və s. heyvanlardan qurban kəsirlər. Mə'lum olduğu kimi, müqəddəs Georgi günü xristianlıqla bağlıdır. Lakin qurban bayramının, qurban kəsilməsinin, qurbanlığın kökləri daha uzaqlara, islamdan da, xristianlıqdan da əvvəlki vaxtlara gedib çıxır. Bunun qalıqları hazırda xakaslarda da qalmaqdadır. Məsələn, 1992-ci ilin iyul ayında xakaslar Tanrıya qurban kəsilməsi bayramını qeyd etdilər və bununla da unudulmuş daha bir adəti xalqa qaytardılar.

Əvvəllər qaqouz ailəsi sofra adlanan üçayaqlı masanın ətrafındakı kətillərdə və ya yerdə oturaraq ümumi qabdan yemək yeyərmişlər. Bu sofralar bizim duvaqlara (üstündə xəmir yaydığımız dəyirmi taxta) oxşayır. O vaxtlar da belə dəyirmi masaların üstündə həm yemək yeyər, həm xəmir yayar, həm də başqa işlər görərmişlər. Lakin zaman, keçdikcə bir çox yerlərdə, o

cümlədən də Azərbaycanda belə masalar özünün ilkin və əsl funksiyasını itirərək dövrümüze yalnız duvaq şəklində gəlib çatmışdır. Bu da məişətimizdə stul və stolların yaranmasından sonra baş vermişdir. Bə'zi qaqouz ailələri sofradan indi də istifadə edirlər.

Mədəniyyətin əsas komponentlərindən biri də təhsil, maarifçilik olduğuna görə Qaqouzistanda son illər elm və təhsilə xüsusi diqqət yetirilir.

Hələ Bolqarıstanın ərazisində yaşayarkən qaqouzlar arasında savadsızlıq hökm sürürdü. Bir çoxları bunu Osmanlı imperiyasının boynuna atmağa çalışırdı. Alman tarixçisi Gerlaxın və başqalarının haqsız fikirlərini davam etdirən tarix elmləri namizədi qaqouz S.Kuroğlu yazır: «Osmanlı zülmü Ottoman imperiyasına daxil olan Balkanın bütün xalqlarının mədəniyyətinin inkişafına mənfi təsir göstərib». 1812-ci ildən, yə'ni Bessarabiyanın Rusiya tərəfindən işğalından sonra da vəziyyət dəyişilməz olaraq qalırdı. 1847-ci ildə 88 köçkün kəndində vur-tut 90 məktəb açılmışdı. Bu məktəblərdə 90 müəllim və tərbiyəçi 3186 şagirdin təhsili ilə məşğul olurdu. Şagirdlərin 20-si qız idi.

Xalq arasında elm və təhsilə o qədər də əhəmiyyət verilmədiyindən uşaqlar çox vaxt dərslərə gəlmir, xüsusilə də kənd təsərrüfatı işlərinin qızgın çağlarında məktəblər boş qalırdı. Buna görə də 1857-ci ildə bu məktəblərin yarısı bağlandı. Qaqouzların və digər kolonistlərin (bolqarlar, yunanlar və b.) təhsilə bu qədər səhlənkar yanaşmaları onların himayəçiləri olan İ.İvanovda təəssüf hissi doğururdu. O, yazırdı: «Əgər bolqar kolonistlərini (Bolqarıstandan köçənlərin hamısına o vaxtlar «bolqar» deyirdilər. — G.Y.) nədəsə tənbeh etmək olarsa, o da yalnız xalq təhsili işində geriliklə əlaqədardır».

Kırım müharibəsi də öz mənfi təsirini göstərmişdir. Paris traktatının şərtlərinə əsasən 1856-cı ildə qırx kolonist kəndi Rusiyadan alınıb Moldovaya verilir: pedaqoji təhsilli kolonistlərin çoxu Bolqaraddakı məktəbin mə'zunları olduqlarından Moldova knyazlığının ərazisində qalırlar. Rusiyada qalan yaşayış məntəqələrində kədr çatışmazlığı ucundan 1857-ci ildə 23 məktəb bağlanmışdı. Moldovadakı 40 koloniyada cəmi 20 bolqar-

qaqouz məktəbi qalmışdı. Bir çox kəndlərdə, o cümlədən də Tülüküydə məktəblər bağlanmışdı.

XIX əsrin sonu — XX əsrin əvvəllərində Bucaqda yeni məktəblər açılsa da, müəllim kadrları çatışmırdı. XIX əsrin sonunda əhalinin hər 7 mininə vur-tut bir nəfər müəllim düşürdü. Bir çox yerlərdə din xadimləri müəllimləri əvəz edirdilər.

Ümumrusiya siyahıyaalınmasının nəticələrinə görə 1897-ci ildə qaqouzların 21,12%-i nisbətən savadlı idi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu siyahıyaalınmada onları qaqouz deyil, «pravoslav türklər» yazıblar. Savadlılığın səviyyəsi qadınlar arasında cəmi 2,42% idi. 55615 qaqouzdan cəmi 23 nəfəri, o cümlədən 3 qadın natamam orta təhsil almışdı.

Sonrakı dövrlərdə də bu rəqəmlər ürəkəçən deyildi. Belə ki, 1930-cu ilin siyahıyaalınması göstərirdi ki, Beşalma kəndində savadsızlıq əhalinin 87%-ni, Tatar-Kopçakda isə 85%-ni təşkil edirdi. Həmin dövrdə kitabxanalar yalnız məktəblərin nəzdində fəaliyyət göstərirdi. Bununla belə 1863-cü ildə Bolqıradada həvəskar teatr, oxu zalı və kitabxanası olan klub açılmışdı. 1872-ci ildə şagirdlərin «Oyanış» cəmiyyəti yaradıldı. 1906-cı ildə isə yenə də Bolqıradada kitab mağazası açıldı. Bu mağazaya Moskva, Kiyev və başqa şəhərlərdən marksizm-leninizm ədəbiyyatı gətirilirdi.

1917-ci ildə Çadır-Lunqada kəndlilər üçün kitabxana açıldı. Bu kitabxanalarda qaqouz müəlliflərinin də əsərləri vardı. Məsələn, 1899-cu ildə Kişinyovda çapdan çıxan D.Çakirin «Çakir nəslinin və soyadının mənşəyi haqqında очерк» kitabında qaqouzların Bessarabiyaya gəlib Bucaq torpağında məskunlaşması, qaqouz kəndlərindəki kilsə məktəblərində təhsil məsələlərindən bəhs olunurdu. V.Moşkovun bu dövrdə çıxan yazıları böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. 1910-cu ildə Kişinyovda protoierey M.Çakirin tərcüməsi əsasında qaqouz dilində kilsə ədəbiyyatı nəşr olunurdu.

Sadə kəndlilərin isə öz aləmi vardı. Bu aləm cadugərlər (cadı), ruhlar (tılsım), pərilər (rusali), təpəgöz (tepeqöz), uşaqların taleyini oxuyan mifik qadınlar (lufustnitsa) və divlərlə (dev) dolu idi. Onların inamına görə, damdabacalar ilan, ruhlar isə kəpənək şəklində olurlar. Kurqanların əmələ gəlməsini divlərlə bağlayırlar. Qadınlar yeni doğulan körpəni lufustnitsadan qorumaq üçün onun beşiyi yanında qırx gün, qırx gecə şam

vandırırırlar. Qaqouzlar inanırdılar ki, həftənin bütün günlərində insan taleyinə tə'sir edə bilən mifik qadınlar vardır: «çarşamba karısı», «cüməə karısı», «pazar ana» və s.

Qaqouzlar göz dəyməsin deyə bu cür ovsunlar oxuyurdular:

Oklamış betfali,
Kara qözlü, kömür üzlü —
Bakışı kurusun!
Qözü aksın, lafı bitsin,
Nazar — tutsun!
Anqılndan daaya, taşa qitsin!

Qaqouz dilində «daa» Azərbaycan dilindəki «dağ» deyil, «meşə» mə'nasını verdiyi üçün ovsunun son cümləsi də bizim folklor nümunələrində olduğu kimi «dağlara, daşlara getsin» kimi yox, «meşəyə, daşa getsin!» kimi tərcümə olunur.

Qaqouz xalqının inancları, ovsunları, söyləmələri şamanizmin izləri, qədim türk mifologiyasının davamı və bu günümüz üçün dəyərli olan gözəl folklor nümunələridir.

Müharibədən sonrakı illərdə məktəblərin və şagirdlərin sayı nisbətən artır. Qaqouz uşaqları öz dillərində deyil, əsasən rus dilində, az hissəsi isə rumın-moldav dilində təhsil alırdı. Bu da uşaqların inkişafına böyük zərbə vururdu. Onlar evdə bir dildə, yə'ni doğma qaqouz dilində, məktəbdə isə rus və ya moldav-rumın dilində danışmalı olurdular. Nəticədə nə öz dillərini, nə də məktəbdə öyrəndikləri dili mükəmməl bilmirdilər. Hətta 1957-ci ildə qaqouz əlifbası yaradıldıqdan sonra da uşaqlar tam öz dillərində təhsil almaq imkanı əldə edə bilmədilər. Belə ki, 1958-ci il sentyabrın 1-də hazırlıqda, birinci və ikinci siniflərdə oxuyan qaqouz uşaqları ana dilində, üçüncü sinifdən onuncu sinfə qədər isə rus dilində təhsil alırdılar. Qaqouz dili və ədəbiyyatı bir fənn kimi beşinci sinifdən onuncu sinfə qədər keçilirdi. Lakin həvəslə başlanılan iş tezliklə sönməyə başladı. Bir sıra məktəblərdə qaqouz dili və ədəbiyyatının tədrisi, radio verilişləri dayandırıldı. Bunun əsas səbəblərindən biri də milli kadrların çatışmaması idi. Ancaq son illər kadr siyasətinə diqqət xeyli artırılmışdır. Kişinyovdakı İ.Kryange adına Pedaqoji İnstitutda, Komratda açılmış Universitetdə, Türkiyə və Azərbaycanda təhsil alan gənclər artıq yaxın vaxtlarda öz yerlərinə ali təhsilli mütəxəssis kimi qayıdacaqlar. Lakin burada

da ciddi səhvlərə yol verilir. Belə ki, Kişinyovda, Komratda və Azərbaycanda oxuyan qaqouz tələbələri (Komratdakıların bir qismi) rusca təhsil alırlar. Uşaq bağçasında, orta məktəbdə və ali məktəbdə rusca təlim-tərbiyə görən qaqouz kadrlarının gələcəkdə milli məktəblər üçün ana dilində sanballı dərsləklər yazaraq uşaqları milli ruhda tərbiyə etmələri məsələsi qismən çətinləşir.

1957-ci ildən sonra yeni yaradılmış əlifba ilə şe'r, hekayə və folklor kitabları çapdan çıxır. Elmi ədəbiyyat isə həmişəki kimi yenə də rus dilində nəşr edilirdi. Bu da onunla izah olunur ki, qaqouz alimləri rusca oxuduqlarından ana dilini zəif bilirlər. Ən başlıca səbəb isə elmi və ədəbi dilin, üslubun formalaşmaması, terminlərin işlənilib hazırlanmamasıdır. Elə son vaxtlara qədər bir çox kitablara ön söz rusca yazılırdı. Lap bu yaxınlarda (1992) çapdan çıxan «Ballada türküleri» kitabına tərtibçi özü (M.Durbaylo) rusca ön söz yazır və bunu da qaqouzca terminlərin olmaması ilə izah edir.

Rusca ön söz yazılan kitablardan birinin («Dev adamın oolu», Kişinyov, 1990) müəllifi S.Bulqarla söhbətimdə (aprel 1991-ci il) nəyə görə P.Çebotarin kitabına rusca ön söz yazdığını soruşanda, o, bunu belə izah etdi ki, «qoy, rus oxucuları da kitabda nədən danışıldığını bilsinlər». Əlbəttə, mən onunla razılaşmadım və bildirdim ki, bəş ruslar (Moldovada yaşayan rus yazıçıları nəzərdə tutulur) nə üçün öz kitablarına qaqouzca ön söz yazmırlar?!

Bütün bunlarla yanaşı sevindirici haldır ki, son vaxtlar qaqouzlar arasında milli oyanış yavaş-yavaş da olsa güclənir. Mənə irad tutub deyə bilərlər ki, artıq güclənib, onlar müstəqil respublika e'lan ediblər. Lakin mənim fikrimcə bir xalq ki, öz dilini lazımi səviyyəyə qaldıra bilməyib, bir xalqın ki, nümayəndələrinin əksəriyyəti yad bir dili özünə ikinci ana dili sayır, o xalqın müstəqilliyindən danışmaq hələ tezdir. İkinci ana olmadığı kimi ikinci ana dili də ola bilməz. Doğrudur, ana da var, ögey ana da. Bir sıra azsaylı xalqların ikinci ana dili saydıqları həmin o dil də yalnız və yalnız ögey ananın dilidir. Tanrı heç bir türkü bu cür «anaların» ümidinə qoymasın!

Qaqouz xalqının təsviri sənət sahəsində çalışan bir neçə tanınmış sənətkarı var. Rəssamlar Birliyinin üzvü D.Savastin

«Xalqımın tarixi», İ.Kavarnalı litoqrafiya seriyalı «Bucağın keçmişi və gələcəyi», P.Vlax qrafika, ekslibristik və dekorativ işlərində qaqouz xalqının məişətini və əməyini əks etdirərək böyük şöhrət qazanıblar. Bu rəssamların əsərləri defələrlə beynəlxalq, ittifaq və respublika sərgilərində, rayon mərkəzlərində və qaqouz kəndlərində nümayiş etdirilib. Təsviri sənətin inkişafında P.Fazlı, İ.Kapsamun, F.Trinka, D.Novak, R.Angelov və başqa rəssamlar yaxından iştirak edirlər.

Dmitri Savastin məhsuldar işləyən qaqouz rəssamlarındandır. Özünün dediyinə görə, əsl adı Savaşan olub. O, 1942-ci ildə Vulkaneşt rayonunda anadan olmuşdur. Bir neçə il Bakıda orta məktəbdə oxumuşdur. 1965-ci ildə İ.Repin adına Kişinyov Rəssamlıq Məktəbini, 1980-ci ildə isə İ.Fyodorov adına Lvov Poliqrifiya İnstitutunu bitirən Savastin əsasən qrafika sahəsində fəaliyyət göstərir. O, bir çox beynəlxalq və millətlərarası sərgilərin iştirakçısıdır. Beşalmadakı tarix-etnoqrafiya muzeyində onun da rəsmləri var. Savastinin qravüralları Bolqarıstanda, Konqoda nümayiş etdirilib. Komratdakı rəssamlıq məktəbində işləyən qaqouz rəssamı dəzgah qrafikasında da böyük müvəffəqiyyət qazanıb. O, əsasən qrafika üçün xarakterik olan ağ və qara rənglərdən istifadə edir. 1991-ci ilin martında Bakıda S.Bəhlulzadə adına sərgi salonunda qaqouz rəssamlarının (D.Novak, P.Vlax, P.Fazlı), o cümlədən Savastinin də əl işləri nümayiş etdirilmişdir.

Tanınmış rəssamlardan olan P.Fazlı da İ.Repin adına Kişinyov Rəssamlıq Məktəbinin yetirməsidir. O, da Vulkaneştdə anadan olmuşdur. Fazlı Yaponiyada keçirilən beynəlxalq sərgidə medal almışdır. Sərginin kataloqunda onun da haqqında məlumat verilmişdir.

Qrafik, ekslibrist P.Vlax uzun müddət Komrat xalçaçılıq fabrikindəki e'malatxanada milli ornamentlər üzərində çalışır. «Muzika qaqouzov» albomunun üz qabığında onun milli ornamentlərlə bəzədiyi susakların (balqabağın xüsusi növü) şəkləri verilmişdir.

Qaqouz rəssamı D.Novak (Ayoğlu) 1957-ci ildə Komratda anadan olmuşdur. O, da Lvov Poliqrifiya məktəbini bitirmişdir. Doğma şəhərindəki rəssamlıq məktəbində işləyir. Kişinyovda

keçirilən keçmiş SSRİ və Amerikanın Moskvada birgə keçirdikləri sərgilərdə fəxri yer almışdır. «İmpreza-89» sərgisi onun əsərlərini dünyaya tanıtdırmışdır.

Musiqi mədəniyyətinin inkişafında D.Tanasoğlu, M.Kolsa kimi bəstəkarların rolu az olmamışdır. Keçmiş SSRİ Bəstəkarlar İttifaqının üzvü olan M.Kolsa qaqouz, moldav, bolqar folklorları əsasında xor əsərləri yaratmış, uşaqlar üçün mahnılar, qaqouz şe'rlərinə musiqilər, instrumental melodiylar və s. bəstələmişdir.

Qaqouz musiqisinin çiçəklənməsində digər musiqi xadimlərinin — bəstəkar N.Kiosa, musiqişünas P.Stoyanov, İ.Bass və başqalarının, «Düz ava», «Gül», «Kadınca», «Lalə», «Səfa» və digər ansamblların da böyük rolu vardır.

Gənclər arasında xalq mahnılarına maraq daha güclüdür. Kazayək kəndində gənc müğənni T.Dukalın rəhbərliyi ilə «Sevda» ansamblı fəaliyyət göstərir. Ansambl qızlardan ibarətdir. Onlar əsasən xalq arasından toplayıb işlədikləri el mahnılarını musiqi alətinin müşayiəti olmadan oxuyurlar.

Bu ansamblların əksəriyyəti Türkiyə və başqa yerlərdə, o cümlədən Azərbaycanda da («Xarı bülbül» xalq yaradıcılığı festivalında) maraqlı konsert proqramları ilə çıxış etmişlər.

Qaqouzlar öz tarixlərinə, xalq sənəti və mədəniyyət abidələrinə böyük hörmət hissi ilə yanaşırlar. Belə ki, Komrat, Vulkanəst, Çadır-Lunqa şəhərlərində hətta uşaq düşərgələrində də qiymətli eksponatları olan bir sıra tarix-diyarşünaslıq muzeyləri və muzeysayağı evlər var. Bundan başqa hər bir qaqouz evinin özü bir muzeyi andırır. Evlərdə pərdələrdən tutmuş, cərhizə qədər bir çox məişət əşyalarının üzərindəki milli naxışlar, tikmələr, oymalar, hörmə və toxumalar bu gün də xalq arasında qədim el sənəti və onu ləyaqətlə davam etdirən sənətkarlardan xəbər verir.

*Muzeylərin ən böyüyü və ən zəngini Beşalma kəndindəki D.Kara Çoban adına Qaqouz tarix-etnoqrafiya muzeyidir. Muzeyin ilk yaradıcısı qaqouz Dmitri Kara Çoban həm də iste'dadlı şair idi. O, 1984-cü ildə faciəli surətdə həlak olmuşdur. Hələ onun sağlığında bu muzeyə əvvəllər məktəb direktoru vəzifəsində çalışan şair Minə Köse rəhbərlik edirdi. Eksponatların zənginliyi və qədimliyi muzeyə gələnləri ilk baxışdan heyran etsə də, binanın darısqallığı tamaşaçıda

narahatlıq hissi yaradır. Buna görə də muzeydəki məişət əşyalarını, musiqi alətlərini, divardan asılmış şəkil və kitabları tam nəzərdən keçirmək qeyri- mümkündür. Bütün bunlara baxmayaraq, diqqətli tamaşaçı bu eksponatlar əsasında qaqouz xalqının məişəti, tarixi keçmişi, milli geyimi, gündəlik məşğuliyyəti və s. ilə yaxından tanış ola bilər. Burada xış, sofrə, çarıq, əmək, musiqi və xalçaçılıq alətləri, daraq, cəhrə, dübək və s. əşyalar var. Muzeydə qaqouz xalqının tarixi, məişəti, dili və folklorunun öyrənilməsində müəyyən xidmətləri olan tədqiqatçılara həsr edilmiş xüsusi guşələr diqqəti cəlb edir.

Muzeyin qarşısında D.Kara Çobanın heykəli qoyulmuşdur. Heykəlin müəllifi şairin oğlu Afanasi Kara Çobandır. O, hazırda həmin muzeyin direktorudur.

Əvvəllər digər xalqlarda olduğu kimi, qaqouz qadınlarının da vəziyyəti acınacaqlı idi. Bu ağır həyat sanki onların alınına yazılmışdı. Anadan olandan ölənə qədər əzab-əziyyət içində yaşayan qadınlar əsasən uşaqlıqdan ev işləri ilə, özlərindən kiçikləri saxlamaqla, bağ-bağatda çalışmaqla, tıkmə, hörmə, toxuma ilə, çörək bişirib su getirməklə məşğul olurdular. Şəhər hamıdan erkən durur, axşam hamıdan gec yatardılar.

Qaqouz xalqının həyatı bir çox mərasimlərlə zəngindir. Xristianlığın güclü tə'siri olsa da, bu mərasimlər qədim türklərlə qırılmaz surətdə bağlıdır. Bir sıra mərasimlər yaranış e'tibarı ilə daha qədimlərə aiddir. Bu, xüsusilə mövsüm və məişət mərasimlərində özünü daha qabarıq göstərir.

Məişət mərasimlərinə aid olan toy və yas mərasimləri ilə bağlı adətlərin toplanılmasında qaqouz tarixçisi S.Kuroğlunun rolu xüsusi qeyd olunmalıdır. Bu cəhətdən onun 1980-ci ildə Kişinyovda çapdan çıxan «XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində qaqouzların ailə adətləri» kitabı diqqəti cəlb edir. Təəssüf ki, kitabda mərasim nəğmələri verilməmişdir.

Qaqouz mərasimləri bir çox türkülərlə müşayiət olunur. Bunların bir çoxunun kökləri qədim türk mənbələrinə gedib çıxır. Hər hansı bir mərasimi və adəti izah edərkən ara-sıra bu türkülərdən də misal getirməyi lazım bilir.

Bir çox xalqlarda olduğu kimi, qaqouzlarda da ən dəbdəbəli və şən məişət mərasimlərindən biri toy mərasimidir. Burada toy üç

mərhləyə ayrılır: toyqabağı, yə'ni elçilik (dünürlük), toy (düün) və toydan sonrakı mərhlə.

Gənclərin görüş yeri, adətən, el şənlikləri (xoru), yığıncaqlar (dernek), bulaq başı olur. Evlənmək istəyən gənclər valideynlərə öz fikirlərini bildirirlər. (Əvvəllər bu işdə əsas rolu ata-ana özü oynayırdı.) Valideynlər razılıq verirsə, demək qız evinə elçiliyə (dünürlük) getməklər.

Qaqouzlarda elçiliklə bağlı bir sıra xalq türküləri var. Onlardan bə'zilərini indi də ifa edirlər. Belə türkülərə «Dünürlük türkü» deyirlər:

Kız oturmuş sundurmanın başına,
Xenuz basmış ondört-onbeş yaşına,
Nə də qelmiş zavallının başına,
Qün də urmuş künesinin taşına,
Dünürçülər qelmiş onun başına.
Suva qider — bir incecik yolu var,
Sudan qeler — bir incecik sesi var,
Başcadakı fidan qibi boyu var,
Duvardakı kirec qibi tənə var,
Baldan tatlı, şeker qibi ləfi var.
Anası dedi: «Çiizi yoxtur, vereməm»,
Bobası dedi: «Kız küçüktür, kıyamam»,
Kız demiş: «Yarım qeldi, beklemə!»

Elçilik üçün ən münasib gün şənbə, bazar günləri sayırdı. Elçi (dünürçü başı, aaracı, kodosçu) qız evinə elə vaxtı gedərmiş ki, 'gören olmasın. Bə'zən qızı hörmətli eləmək üçün elçini süründürür, bir neçə dəfə aparıb gətirirdilər. Qaqouzların elçiye «aaracı» demələri dilimizdəki «ağız aramaq» mə'nasına uyğun gəlir.

Xalq arasında elçi ilə bağlı nəğmələr də var. Oğlanın dilindən oxunan belə türkülərdən birini yazıçı N.Babaoğlu Çadır-Lunqa rayonunun Kıpçak kəndindən qələmə almışdır:

...Kismetim benim elimdə, lələ,
Sevdicəəm kendi evimdə, lələ,
Saa olsun lələm dünürçüm, lələm,
Saa olsun dünürçü sözün, lələm,
Lə, lə, lə, lə, lə,
§

S.Kuroğlunun yazdığına görə, elçinin qız evinə girəndə ocağa toxunması və ya közü maşa ilə qarışdırması sövdələşmənin,

elçiliyin ocağın istisi kimi canlı, uğurlu olması və ya damdabacanı da bu işdə köməyə çağırması ilə bağlıdır. Bizim fikrimizcə, bu adət oda sitayişlə, onun təmizləyici, saflaşdırıcı qüvvəsinə inamla bağlıdır.

Mə'lumdur ki, qədim türklərdə, o cümlədən də göy oğuzlarda oda inam o dərəcədə güclü olmuşdur ki, hətta düşmən tərəfin sərkərdəsi danışığ üçün gələndə, qarşı tərəfin 'alaçığının qabağında qalanmış tonqalın üstündən keçməli imiş. Yalnız bundan sonra onun alaçığa girməsinə icazə verilərmiş. Onların fikrincə, od düşmənin ürəyindəki bütün kini-küdüret, düşmənçilik hisslərini, qara qüvvələri məhv edirdi. Şamanların da müxtəlif xəstələri odla müalicə etmələri, odun üstündən keçirmələri, ocağın başına fırlamaları, öz bədənlərindəki şər qüvvələrdən təmizlənmək üçün közün üstündə ayaqyalın gəzmələri və sair də buna misaldır. Bizcə elçi də ocağa toxunmaqla bu evə saf, xoş məramla gəldiyini, əgər ürəyində qara fikir varsa, onu da ocağın təmizlədiyini, yox etdiyini göstərmək istəyir... Elçilik baş tutarsa, nişan (soz) gününü müəyyənləşdirirlər. Razılıq əlaməti olaraq ana qızının paltarlarından birini elçiye verir. Nişan qız evindən razılıq alandan sonra keçirilən bir adətdir. Buna bə'zən a n n a ş - m a k, y a v k l u e t m ə k, y a v k l u o l m a k, s ö z v e r m e k, l a f, l a f b r a k m a k da deyirlər.

Nişana bəyin adamları gedirlər. Gedənlərin sayı cüt olmalıdır. Onlar özləri ilə kaniska, içki və gəlin üçün hədiyyə aparırlar.

Qaqozlar gəlin üçün aparılan hədiyyəyə n ı ş a n deyirlər. Nişana bəylə dostu da gəlirlər. Lakin danışığda onlar iştirak etmirlər. Danışığda əsasən oğlan evinin qız evinə verəcəyi pulun məbləği həll olunur. Bu pul b o b a x a k ı, Çiş mikiöy və Satılı k-Haci kəndlərində a a r l ı k adlanır.

Qaqozlarda da q ı z a n a s ı na hədiyyə verilir və bu a n a t o n y adlanır. Respublikamızda anaya verilən hədiyyəyə «süd haqqı», «süd pulu» da deyirlər. «Süd haqqı» mərasimində qız anasına bəxşilər, nadir hallarda isə pul verilir. Yalnız «аарлык» və «анa тony» ödəndikdən sonra qız evi toya razılıq verir.

Nişan mərasimində qız evi oğlanın yaxın adamları üçün dəsmal, yaylıq, corab, köynək və s. şeylər bağışlayırlar. Bu da

qaqouzlarda b o s ç a l ı k (boxça), bizdə isə «qabaq qayıtma» adlanır. Nişanda qızın başına «nişan çemberi» deyilən bir ucuna qızıl pul bağlanmış yaylıq örtürlər. Bundan sonra qız artıq nişanlı (yavklu kız) sayılır.

Nişandan iki həftə sonra kişmiş həftəsi (xafta yemiş) keçirilir. Oğlan evindən qız evinə gedənlər müxtəlif şirniyyat, o cümlədən də kişmiş aparırlar. Oğlanın anası gətirdikləri paltarı (yemiş fistanı) qıza geyindirmək istəyərkən qız, adətə görə, onu üç dəfə yerə atır. Paltarı yerə atmaq, gəlin köçərkən ağlamaq, yə'ni sevincini pərdələmək digər türk xalqlarında da bir adət halını almışdı. Qız hətta həsrəti olduğu sevgilisinə belə ərə gedəndə ağlamalı idi.

Nəhayət, «kişmiş» paltarını geyinən qızı bəylə birgə qohumlar olan otağa aparırlar. Onlar bir-bir qohumların əlini öpür, qohumlar isə əvəzində pul verirlər.

Burada bəyin geyimindəki bə'zi nişanələr, o cümlədən də yaxasına taxdığı qızılgül rəmzi mə'na daşıyır. Belə ki, qızılgül (qul) həmişə məhəbbət rəmzi sayılmışdır:

Su bayırın ardında
Qümə-qümə qül açar.
Qüllər sevdəə karıştı,
Sevdə qülə yaraştı.

Kişmiş paylanması adəti tatarlarda və başqa xalqlarda da var. Kişmiş həftəsindən sonra hər iki tərəf toya hazırlaşır. Qız evi cer-cehiz işinə baxır, aşbaz qadınlar (aşçıyka) dəvət edirlər («ka» şəkilçisi bolqarlardan keçmədir — G.Y.) ki, toy üçün plov (pilaf), dolma (sarma), toyuq (tauk mancasi) və s. bişirsinlər.

Əvvəllər qaqouzlarda da xınayaxdı adəti (xına qecəsi, boya qecəsi) olub. Lakin Bucağa köçəndən sonra bir çox adətlər kimi, o da yavaş-yavaş xalqın yaddaşından silinib, toy adətləri sırasından çıxarılıb.

Qaqouz toyu çörək bişirməklə başlayır. Həmin gün gələnlərin çoxu gənclər olur. Onlardan iki qız bəy və gəlin kimi bəzənirlər, sonra da gənclər mahnı oxuya-oxuya bulağa (xəmir yoğurmaq üçün) su gətirməyə gedirlər. Gətirdikləri suyu gəlin havasının (qəlin xavası) sədaları altında qızdırırlar. Bəy və gəlini yamsılayan qızlar unu təknədə iç-içə qoyulmuş üç ələyə töküb ələyirlər. Arabir də «ələyin dəşiyi var, gərək dəyişdirilsin»

deyərək ətrafdakılara pul atmağı xatırladırlar. Sonra həmin pullar xəmir yoğurma adətində iştirak edənlər arasında bölüşdürülür.

Eyni adəti əvvəllər kəndimizdəki (Qazax rayonunun Canallı kəndi) toylarda da müşahidə edirdim. Toydan bir neçə gün əvvəl çörək bişirməyə başlayırdılar. Gələnlər duvağın üstünə pul atırdılar, buna da «fətirüstü» deyirdilər. Sonra həmin pullar çörək bişirənlərə çatırdı.

Qaqouzlar bişirdikləri çörəyin üstünə bal yaxıb (ballı çörək, ballı pitə) gənclərə paylayırlar. Sonra həmin adətin iştirakçıları qızgile yollanırlar.

Qaqouz toylarının əsas adətlərindən biri də gəlinin saçının hörülməsi (pelik örmək) və bəyin üzünün tərəş edilməsidir (qüveyi traş etmək). Adətə görə, onlar şənbə günü axşam qayın, xaç ata və ana (saadiç, naşa) tərəfindən icra olunur. Saadiç qızın saçlarını hörürkən ətrafdakılar «pelik türküsü» oxuyurlar:

...Kızlık saçını söktürərsin,
Qəlin pəlini ördürərsin,
Anadan, bobadan atılsın,
Kardaştan, kızıqardaştan ayrılırsın...

Bu türkülərdə əsasən qızın ata-anasından, xoş güzəranından, sonrakı həyatından, yə'ni hər evində onu hansı məhrumiyyətlərin gözlədiyindən, valideynləri ilə ayrılığın acısından bəhs olunur. Bu türkülər oxunanda, adətən, gəlin və ətrafındakılar ağlayırlar. Çox vaxt qızı istəmədiyinə və ya uzaq yerə ərə verirdilər:

— Necin verdin, mali,
Beni asırıya?
Vermedin beni,
İstedimə?..

Yaxud:

...Mali ma mali, nasıl aalamayım
Verdiniz beni uzak verə, asırıya,
Xəstə də olsam, işidəməyən,
Ölməli də olsam, qələməyən,
Duruk yaşını dökəməyən...

Gəlinin saçını hördükdən sonra hamı bəyin evinə axışır və burada bəyin üzünün qırılması adətinə başlanılır. Bəyi otağın ortasında oturdur, skripkaçının (kamançaçı) çaldığı kədərli havanın (aalamak xavası) sədaları altında qayın və ya xaç ata onun üzünü tərəş edir. Arabir də qızlar bəy türküsü (qüvə türküsü) ifa edirlər. Bu mahnılarda da bəyin gəncliyi, ata-anasından ayrılması və dostlarından uzaqlaşmasından bəhs olunur:

...Dün avşam bən bir düş qördüm,
Düşümdə Vani qüvə olmuş.
Qüvə olmuş süzülürdü,
Ayna dizində düzünüzdü,
Cəvrə elində silinirdi.
Saa yanında bir a.1 cıcek,
Sol yanında telli qelin.

Toy günü bəyin adamları qız evinə gəlirlər. Saadiç gəlini geyindirmək üçün içəri girmək istəyərkən pul, kəmər verməmiş onu qızın yanına buraxmırlar. Qızı geyindirdikdən sonra saçına çaxır vuraraq bir hörük hörürlər və hörüyü başın ətrafına dolayırlar. Bu cür saç forması qadınlara məxsusdur və «kok», yaxud «kukut» adlanır. Saçın bir neçə hörük deyil, bir hörük hörülməsi bir çox türk xalqlarında da var. İki və ya daha artıq hörük adətən qızlarda olardı.

Gəlinin beli bağlandıqdan sonra bəylə gəlini valideynlərin yanına gətirirlər. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, qaquuz xalqının toy və yas mərasimlərində, eləcə də həyatının bir çox sahələrində xristianlığın tə'siri özünü göstərir. Yeni doğulmuş uşağın xaç suyuna salınması, ona xaç ata-anası tutulması, kəbinin kilsədə kəsilməsi və b. buna misal göstərmək olar. Kilsəyə getməmişdən qabaq evlənənlər ata-anaları ilə halallaşırlar. Buna da *prost o l m a k* deyilir. Bu söz «prostitsya» sözündən yaranmışdır. Yə'ni bəylə gəlin ata-analarının xeyir-duasını istəyir, onlarla halallaşır, günahlarının bağışlanılmasını xahiş edirlər. Bu vaxt da kədərli hava çalınır. Gənclər evdən çıxanda onların başına buğda, pul, kişmiş səpir, dallarınca su və ya çaxır atırlar. Gəlinlə bərabər onun cehizini də aparırlar. Küçəyə çıxmamış cavanlar qapını basaraq «kapu parası» tələb edirlər. Əgər bəy başqa

kənddəndirsə, onda ondan «toprak parası» da alırlar. Bu adətə kəndlərdə toprak bastısı, xotar parası, toprak bastı parası deyirlər.

Gəlin evdən çıxarkən, adətən, «qelin alırıız» türküsü oxunur:

— Aalaylan, maanaylan, Kız-qelin alırıız.	(2 kerə)
— Daullan, zurnaylan, Kız-qelin alırıız.	(2 kerə)
— Ne istərsiniz, ne istərsiniz, Bizim alaydan?	(2 kerə)
— Bir kız qördük kara kaşlı, Kara qözlü, onu istəriz	(2 kerə)
— Ya şu kızın, ya şu kızın, Adını bildirin.	(2 kerə)
— Adı da, kendi da, Kati kadına...	(2 kerə)

Bundan sonra hamı kilsəyə gedir və orada keşişin iştirakı ilə stenoz, steunoz, yə'ni nigah bağlanılır. «Stenoz» sözünün özü də yunanca nigah deməkdir.

Kilsədən çıxan mərasim iştirakçıları musiqi və atəş səsləri altında şənlənə-şənlənə gəlirlər. Oğlanın valideynləri onları bal, çörək və çaxırla qarşılayırlar. Bəylə gəlin əllərində lentlə bir-birinə bağlanmış şam tuturlar. Onlar astanaya sərilmiş kilim və ya qoyun dərisinin üstündə dururlar. Bu vaxt qohumlar bir-birinə qarışırlar. Qayınana rəqs edə-edə üç dəfə onların arasından keçərək hamısının qulağına gül taxır. Qonaqlar bir-birini palçığa, kömürə, hissə bulayırlar ki, gözə gəlməsinlər. Hərə bir şey boyun olandan sonra hamı içəri dəvət olunur. Adətən otağa girəndə bəyin dostları çalışırlar ki, onu vursunlar. Əvvəllər yol boyu bəyi qoruyurdular ki, qız evi tərəfindən onu döyən olmasın. Bizlərdə də oğlanı qoruyurlar ki, oğurlamasınlar. Belə adətə «bəyin oğurlanması» deyilir.

Süfrə başında oturarkən bəylə gəlinin qucağına balaca uşaq verərək «oğullu-qızlı» olmalarını arzulayırlar. Əsl toy (düün) bundan sonra başlanılır, hamı süfrə başına toplaşır. Buna konuşka deyirlər.

Burada bəylə gəlinin yedirdilməsi (qelini konuklamak), qonaqlara çaxır, duz-çörək verilməsi və onların qaba pul

salmaları (dolucak), qonaqlara dəsmal bağlanması (uzun dəsmal çiyindən keçirilərək qolun altından bağlanılır) və sair adətlər icra olunur, hamı çalır, oxuyur, oynayır.

Qonaqlıqdan sonra bəylə gəlinə kaniska və duz-çörək verir, başları üzərində (divarda) boşqab sındırırlar. Sonra bəyin evinin yaxınlığında tonqal qalayır və onun ətrafında rəqs edirlər.

Saadıç gedənə yaxın gəncləri otağa salıb qapını bağlayırlar. Əlində tapança və ya tüfənk qapının yanında duran adam yengənin şahidliyindən sonra havaya güllə atır. Atış səsi qonaqları daha da sevindirir və şənəndirir.

Toydan sonrakı günlər həftəlik (aftalık) adlanır. Gəlinin başına gənc qadınlara məxsus yaylıq bağlayırlar (qelini bozmak, duaa almak). Yalnız bundan sonra o, evdən bayıra çıxa bilər. İlk getdiyi yer isə bulaq və ya quyu başı, yə'ni qadınların, qızların daha çox toplaşdığı yer olur. Özü ilə şirniyyat, pul, kişmiş və s. götürən təzə gəlin bulaq başındakılara paylayır.

Toyun ikinci həftəsi (ikinci aftalık) oğlan evi qız evini qonaq çağırır. Üçüncü həftə (üçüncü aftalık) təzə evlənənlər oğlan tərəfdən olan qohumlara baş çəkirlər.

Toy mərasimləri əvvəllər hər yerdə bir cür keçirilirdi. Bu adətlərin çoxu artıq unudulmuşdur. Son illər toylar daha sadə, daha müasir keçirilir və buna görə də bir-birinə çox bənzəyir. Qaqouz tarixçisi S.Kuroğlu toy mərasimi ilə bağlı nəğmələr haqqında yazır: «Mahnı və melodiyların repertuarının həm forma, həm də mə'nə baxımından yeniləşməyə ehtiyacı var». Görəsən, zamanın sınağından keçib gələn, qaqouz qadınlarının böyük məhəbbət və türk yanğısı ilə qoruyub saxladıkları və yeri gəldikcə oxuduqları bu qədim xalq nəğmələrinin forma və mə'nasını necə yeniləşdirmək olar?!

Araşdırmalar göstərir ki, qaqouzların toy mərasimlərindəki bir sıra adətlər digər türk xalqlarının adətlərinə çox yaxındır. Bu yaxınlıq özünü Azərbaycanda, xüsusilə də Qazax, Tovuz, Ağstafa, həmçinin Borçalı bölgələrində daha qabarıq göstərir. Bu bölgələri qaqouzlarla dil yaxınlığı da bağlayır. Qazaxlıların danışdığı dilində işlədilən və «dialekt sözləri» sayılan bir çox sözlər və fe'lin indiki zaman formasında da bu yaxınlıq və eynilik aydın görünür. Sübut üçün elementar misallara müraciət etmək kifayətdir.

Məsələn, Qazax ləhcəsində: aler, verer, gələrler, baxerlar. Qaqouz dilində: алер, верер, гелерлар, бакерлар...

Digər xalqlarda olduğu kimi, qaqouzlarda da insanın həyatdan köçməsinə hansısa gözəgörünməz bir qüvvənin əməlinin nəticəsi kimi baxırlar. El arasında ona c a n a l ı c ı (Əzrayıl) deyilir. Qaqouzların inamına görə, itin, bayquşun ulaması, sandığın cırıldması və s. əlamətlər ölümün yaxınlaşdığını xəbər verir. Ölmüş insanın sonrakı taleyi adamları əsrlər boyu düşündürmüşdür. Onlar bununla bağlı müxtəlif qorxulu hadisələr, personajlar və rəvayətlər uydururlar. Qaqouzların təsəvvürünə görə, insan öldəndən sonra x o b u r a çevrilərək insanlar arasında gəzir və onlara zərər toxundurur. Adətən, cənazə olan evin qapısını açıq qoyurlar ki, can, yə'ni ruh çıxıb bilsin. Qaqouzlar arasında da digər xalqlarda olduğu kimi, ruha böyük inam vardır. Onların fikrincə, öldəndən sonra qırx gün yer üzündə və yaxın adamları arasında dolayan ruh hətta evə girib onun üçün qoyulmuş yeməyi də yeyə bilər.

Meyidi yuyarkən suya onun boyu ölçüsündə qamış da atırlar. (xalqımız arasında işlənən «boyuna qamış ölçüm» qarğıışı da bununla bağlıdır). Burada işlənən sabun, daraq, dolça və s. əşyaları, adətən, cənazə ilə bir yerdə torpağa basdırırlar.

Qaqouzların yas mərasimində də odun, ocağın təmizləyici, saflaşdırıcı xüsusiyyətlərinə inam özünü göstərir. Bizim fikrimizcə, keçmişdə bolqar və qaqouzlarda məzarlıqdan qayıdarkən həyət qapısının qabağında tonqal qalayaraq onun üstündən keçib evə gəlmələri də bununla bağlıdır.

Əvvəllər olduğu kimi, indi də cavan ölən oğlan və ya qızı tütək (kaval) çala-çala, toy qalacı ilə basdırır və bunu da mərhumun toyu kimi qələmə verirlər. Adətə görə, dünyadan nakam köçənlərə bəy və ya gəlin paltarını geyindirərək kədərli türkölər, ağılar deyirlər:

Kalk, Todi, kalk,
Çufa anterini qüidirdik,
Kara kalpaanı qüidirdik,
Qarus kitkalarnı başına koyduk.
Kalk, Todi, kalk,
Karaqöz evladım, karaqöz oolum.
...Nasıl beni kıydın,
Nasıl kardaşlarınnan
Kız kardaşlarını kıydın?

Ölünü tabuta (sandık, tabut, koşuk) ayaqları şərqə tərəf qoyurlar. Yanına isə pul, daraq, sabun, çaxıra batırılmış şit çörək (can pitəsi), iynə, sap və s. şeylər yığırlar. Hər kəndin özünün ağı deyəni olurdu. Adətə görə, gün batanda və günortaüsfü ölü basdırmaq olmaz. Cənazənin yanındakı şamlar onun qaranlıq yolunu işıqlı etmək məqsədi daşıyır. Bu adət bir çox xalqlarda, o cümlədən tuva türklərində də var. Onlar mərhumun yolunu işıqlandırmaq məqsədilə evdə (ör) 49 gün çıraq yandırır ki, mərhumun ruhu yolunu azmasın və geri qayıtmasın. Bu, böyük bədbəxtlik sayılırdı.

Qaqozlar ölünün doqquzunu, iyirmisini və qırxını verirlər. Onlar yas mərasimində on ikidən çox adda çörək bişirirlər: keşiş üçün *a r a n q i l k o l a c ı* (arxangel qalacı), məzarlıqda adamlara paylanan *y o l k o l a c ı ı* (yol qalacı) və *y a d o k u z k o l a c* (doqquz qalac), uşaqlara məzarlıqda *y e m e k* üçün *m e - z a r l ı k k o l a c ı* (məzarlıq qalacı) və s. Mərhumun ailəsi doqquz gün qohumlarına ehsan verir (üleşirmək). Doqquzuncu gün ölünün pal-paltarını kasıb-küsuba paylayırlar. Qalan günlər heyvan kəsir, məzarın yanında yemək-ichmək təşkil edir və gedərkən məzara çaxır çiləyir, yemək qoyurlar. Bu adətlərin bir çoxu xristianlıqla bağlansa da, araşdırmalar onların daha qədim olduğunu göstərir. Bu adətlərin qədim türk mərasimlərindən götürüldüyü ehtimal olunur. Tuva türkləri qədim mədəniyyətin daşıyıcısı və qoruyucusu kimi, XX əsrin ortalarına qədər həmin adətlərin çoxunu icra edirdilər. Xristianlığın müdaxilə edə bilmədiyi bu ərazidə məramislərə lamaizmin bir sıra xüsusiyyətlərinin tə'siri olsa da, şamanizmin izləri daha dərinidir. Tuva türkləri qırx doqquzuncu gün məzara baş çəkir, özləri ilə yemək-ichmək götürür, tonqal qalayır və məzarın yaxınlığında qalanmış bu tonqalın ətrafında oturaraq yeyib-icir, arabir də ocağa yemək şeyləri, içki (arəğa) tökürlər.

Qaqozlar uşağın ayaqaçdı gününü də bayram edir, qonaq çağırır, şənlənirlər. Həmin gün üçün xüsusi kökə bişirir, onu yerlə diyirləyirlər ki, uşaq dalınca gedib çörəyi götürsün. Eyni zamanda uşağa alqışlar da söylənilir: «Kut! Kut, kendi ekmeceñe qit!» «Saa olasin, gözəl büüşsin, nice qün yerə — ичсана xatır qüdasin!» «Demir ayak — ömürə dayak!» və s.

Qaqozlarda bir çox dini bayramlarla yanaşı, durnaların (yazın) gəlməsi də bayram edilir. Qədim türklərin yeni il, yə'ni

torpağın oyanışı, yazın gəlişi bayramının dəyişilmiş və qismən başqa şəkə düşmüş forması olan bu bayrama qaqouzlər «martacıq» deyirlər. Bu bayram adətən martın 1-dən 10-na kimi keçirilir.

ƏDƏBİYYATI

Qaqouzlərin ana dilində ədəbiyyatının təməli 1957-ci ildə D.Tanasoğlu və L. Pokrovskayanın iştirakı ilə rus qrafikası əsasında qaqouz əlifbası təsis olunandan sonra qoyulmuşdur.

Əlifbanın yaradılması qaqouzlərə nəinki ana dilində yazıb-oxumaq, həmçinin zəngin şifahi xalq ədəbiyyatını toplayıb geniş oxucu kütləsinə çatdırmaq imkanı verdi. 1959-cu ildə Kişinyovda qaqouz dilində ilk kitab — D.Tanasoğlunun toplayıb tərtib etdiyi «Bucaktan səslər» folklor və şe'r toplusu çapdan çıxdı. Onun ardınca qaqouz şairi mərhum D.Kara Çobanın «İlk laf» (1963), «Yanıklıq» (1968), «Persenqlər» (1970), D.Tanasoğlunun «Çal, türküm!» (1966), «Adamın işləri» (1969), M.Kösənin «Kismət» (1973), «Kardaşlıq» (1975), S.Kuroğlunun «Bir kucak qüneş» (1969), «Yollar» (1970), N.Baboğlunun «Qaqouz folkloru» (1969) və s. kitablar nəşr olunur.

Durğunluq dövrünün keşməkeşlərini qaqouz xalqı da öz çiyinlərində hiss etmişdir. Rus qrafikası əsasında yaranan əlifbanın təsisindən sonra qaqouz dilində qəzet səhifələri, radio verilişləri, məktəblər açılmağa başladı. Lakin az sonra qəzetlər bağlandı, radio verilişləri və məktəblərdə qaqouz dilinin öyrədilməsi dayandırıldı. Buna baxmayaraq, qaqouz yazıçı və şairləri çətinliklə də olsa, ana dilində kitablar buraxılmasına nail olurdular. Yeni nəslin sıralarından çıxan ziyalılar qaqouz ədəbiyyatı və mədəniyyətinin yayılması və inkişafı üçün əllərindən gələni əsirgəmədilər. Belələrinə artıq sanballı əsərləri ilə çıxış edən Todur Zanet, Stepan Bulqar, Pyotr Çebotar, F.Marinoğlu, V.Filioğlu və başqalarını misal göstərmək olar. Tez-tez o vaxtı Moldova Yazıçılar İttifaqına toplaşan qaqouz yazıçıları onları maraqlandıran və narahat edən məsələlər barəsində fikir mübadiləsi edirdilər. Çox çəkmir ki, burada şair Stepan Kuroğlunun rəhbərliyi ilə dərnək yaradılır. 1980-ci ildə isə Moldova Yazıçılar İttifaqında qaqouz və bolqar ədəbiyyatına

dair yaradılan komissiya sonralar bölməyə çevrilir, onun ədəbiyyat məsləhətçisi və sədri seçilir. Bölmənin köməyi ilə televiziya və radio verilişləri hazırlanır. Bu sahədə Todur Zənci və Oli Rədova xüsusi fəallıq göstərirdilər.

Bölmənin təşkil etdiyi tədbirlərdə gənclər tez-tez çıxış edir, qaqouz dili və ədəbiyyatının inkişafı problemlərindən danışirdilər. Onların arasında Marina Dermenci, Pyotr Moysc, İvan Topal və başqaları da vardı.

Qaqouz şairi, yazıçısı, musiqişünası, dilçi alimi Dionis Tanasoğlunun 1990-cı ildə Bakıda M.Müşfiqin xatirəsinə həsr olunmuş gecədə və həyat yoldaşı L.Tanasoğlu ilə birlikdə «Dalğa» ədəbi-publisistik verilişindəki çıxışları xalqımız arasında qaqouz dilinə, musiqisinə, folkloruna və müasir ədəbiyyatına marağı daha da artırdı.

Akademik M.Şirəliyevin yetirməsi olan D.Tanasoğlu müasir qaqouz ədəbiyyatının təməlçilərindəndir. O, həm də dilçi alimdir. «Müasir qaqouz dilində tabeli mürəkkəb cümlələr» mövzusunda namizədlik dissertasiyasını Bakı Dövlət Universitetində müdafiə etmişdir. Tanasoğlu uzun müddət Kişinyovdakı Qavril Muçiçesku adına İncəsənət İnstitutunda işləmişdir. İndi o, Komrat Qaqouz Universitetinin rektorudur. 1957-ci ildən mətbuatda çıxış edən D.Tanasoğlu bir sıra şe'r kitabları, monoqrafiya, dərslik, elmi məqalələr, mahnılar, instrumental, xoreoqrafik və dram əsərlərinin müəllifidir.

Şair D.Tanasoğlunun «Dostluq melodiyası» şe'ri Azərbaycan və Moldova xalqlarının dostluğuna həsr olunmuşdur. Onun bir neçə şe'ri Azərbaycan türkcəsinə çevrilmişdir.

Yazıçı D.Tanasoğlu qaqouz ədəbiyyatının ilk və hələ ki, yeganə romanı olan «Uzun kervan»ın müəllifidir. Kitab 1985-ci ildə Kişinyovun «Литература артистка» («Bədii ədəbiyyat») nəşriyyatında çap olunmuşdur.

Tanasoğlu kimi xalqına bağlı, onun adət-ən'anəsinin yaşaması yolunda özünün bilik və bacarığını əsirgəməyənlərdən biri də S.Kuroğludur. Şair, etnoqraf, tarixçi S.Kuroğlu Azərbaycanla sıx əlaqə saxlayır. 1982-ci ildə «Ulduz» jurnalının on ikinci nömrəsində A.Məmmədli ilə S.Kuroğlunun söhbəti verilmişdir. Burada qaqouz tarixçisi öz xalqının mənşəyi, ədəbiyyatı, mədəniyyəti haqqında danışır. Həmin nömrədə

şairin «Əllərin alovu» və «Acı sevda duası» şe'rləri də çap olunmuşdur.

S.Kuroğlu öz yaradıcılığında tez-tez Azərbaycan mövzusunda müraciət edir. Onun Nizami Gəncəviyə həsr etdiyi «Nizam-nizam yıllar qöçer...», «Nizaminin cavabı», göllər şahı Göy gölə həsr etdiyi «Qök qöllər, mayıl qöllər...», satirik şair Sabirin xatirəsinə yazdığı «Qəçinməz Sabir durur» və s. şe'rlərini misal göstərmək olar.

S.Kuroğlu etnoqrafiya sahəsində də tanınmış tədqiqatlar müəllifidir. Bu yazımızda istifadə etdiyimiz və yuxarıda adları çəkilən etnoqrafik əsərlərlə Kuroğlu xalqının unudulmaqda olan bir sıra adət-ənənələrini əbədiləşdirmişdir. Bununla yanaşı, onun bir sıra şe'r kitabları da çapdan çıxmışdır. Öz şe'rlərində qaqouz şairi doğma təbiəti, onun zəhmətkeş adamlarını vəsf edir.

Şair Minə Kösə də qaqouz ədəbiyyatının fəal nümayəndələrindəndir. O, Kişinyov Dövlət Universitetini bitirdikdən sonra uzun müddət doğma Beşalma kəndində müəllimlik etmiş, sonralar D.Kara Çoban adına Qaqouz Tarix-Etnoqrafiya muzeyinin direktoru vəzifəsində çalışmışdır. Hazırda həmin kənddə məktəb direktoru işləyir. Qaqouz şairi öz şe'rlərində doğma xalqının keçmişinə nəzər salır, gələcəyinə böyük ümidlə baxır, müasirlərinin taleyini ilhamla qələmə alır.

Minə Kösə kiçik yaşlı uşaqlar üçün də şe'rlər yazır. Onun uşaq şe'rləri «Xəzır ol!» (1986) və «Sabanseersın, qün!» (1990) kitablarında toplanmışdır. Bu şe'rlərində şair uşaqlara alicənablıq, xeyirxahlıq, xalqına, doğma yurduna, əməyə, təbiətə məhəbbət hissləri aşılayır.

İstə'dadlı şairlərdən biri də mərhum Dmitri Kara Çoban idi. Vətən, xalq mövzusu onun şe'rlərinin özəyini təşkil edirdi. Şairin «Mənim torpağım», «Hörmətliyə rast gəldim» və s. şe'rləri Azərbaycan türkcəsinə çevrilmişdir.

Kara Çobanın xalqına xidməti əvəzsizdir. Bu gün Beşalmada fəaliyyət göstərən Qaqouz Tarix-Etnoqrafiya Muzeyi onun uzun və gərgin əməyinin nəticəsidir. Qapı-qapı düşüb cvlərdən xalqının maddi mədəniyyətini, ədəbiyyatını, folklorunu, etnoqrafiyasını əks etdirən eksponatlar toplayan Kara Çoban zəhmətinin bəhrəsini dadmamış faciəli surətdə həyatdan köçdü.

Qaqouz ədəbiyyatının inkişafında Nikolay Baboğlu, Stepan Bulqar, Qavriil Qaydarçı, Vasi Filiolu, Todur Marinoğlu, Todur Zanet və başqalarının böyük rolu vardır.

1988-ci il avqustun 14-də ilk nömrəsi çapdan çıxan «Ana sözü» qəzeti qaqouz xalqının həyatında mühüm bir hadisə idi. Tezliklə onun sorağı Türkiyə, Azərbaycan, Macarıstan, Bolqarıstan, Rumıniya və digər yerlərdən gəlməyə başladı. Keçmiş Sovetlər Birliyinin hər yanında yaşayan qaqouzlər və qaqouzlərin dili, folkloru, ədəbiyyatı, məişəti və tarixi ilə maraqlanan, özünə qaqouzlər arasında dost axtaran hər bir kəs bu qəzetlə əlaqə saxlayır, onun daimi oxucusuna çevrilirdilər. Respublikamızda «Ana sözü»nə abunə yazılışı bu sətirlərin müəllifinin qəzetin redaktoru Todur Zanetlə «Dalğa» verilişindəki söhbətindən sonra kütləvi hal almışdı.

Qəzetin redaksiyası Kişinyovdakı Mətbuat Evinin balaca bir otağında yerləşirdi. Burada nəzərdə tutulan 28 nəfər əvəzinə cəmi beş nəfər çalışırdı. Dəfələrlə c'lan verilməsinə baxmayaraq işləmək üçün redaksiyaya müraciət edən olmurdu. Bunun əsas səbəbi qaqouz dilini bilən ixtisaslı kadrların çatışmaması idi. Bu cür çətin şəraitdə qəzetin redaktoru Todur Zanet ilk qaqouz uşaq dərgisi olan «Kırlanqaç» («Qaranquş») da hazırlayaraq 1991-ci ildə dörd nömrəsini nəşr etdirdi. Sonralar dərgi ayda bir dəfə çıxmağa başladı. 1991-ci ilin avqustunda «Ana sözü» qəzetinin çapdan çıxmasının üç ili tamam olurdu. Bu münasibətlə qəzetin redaksiyası və Moldova Təhsil Nazirliyinin birgə sə'yi sayəsində Kişinyovda və bir çox qaqouz kəndlərində maraqlı tədbirlər keçirildi. Müxtəlif yerlərdən türk xalqlarının nümayəndələri də'vət olunmuşdu: Türkiyədən İrfan Ünver Nəsrəddinoğlu, Əli bəy Tanyıldız və onun xanımı Sevim xanım, Özbəkistandan Murodulla Abdulloyev, Kırımdan «Dostluk» Kırım türk qəzetinin redaktoru Şevket Ramazanov, Azərbaycandan Ağası Məmmədov (hun), Rüstəm Rüstəmov, Afər Gülməmmədova və bu sətirlərin müəllifi, Nizami Gəncəvinin təbliğçisi gəncəli Əlişir Əhmədov da burada iştirak edirdi.

1991-ci ilin aprel ayında Beynəlxalq Türkoloji Mərkəz, Moldova EA və Qaqouz Milli Universitetinin birgə təşkil etdikləri «Cənub-Şərqi Avropanın türkləri və qaqouzlərin etnomədəni inkişafı məsələləri» adlı konfransa Türkiyədən, Çuvaşiyadan,

Krım, Qırğızıstandan, Tatarıstandan, Azərbaycandan və başqa yerlərdən də qonaqlar gəlmişdilər. Kişinyovda başlanılan konfrans Çadır-Lunqa rayonunda davam etdirildi. Qonaqlar (mən də həmçinin) bir çox qaqouz rayon və kəndlərində oldular. Konfransın axırncı günü Çadırdə qaqouz maarifçisi və din xadimi Mixail Çakirin 130 illiyi münasibətilə ucaldılan abidənin açılışı oldu. Bu, Qaqouzistanda keçirilən ilk konfrans idi.

Qaqouz xalqı yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Artıq xalq arasında öz kökünə, soyuna, tarixinə, folkloruna, elm və mədəniyyətinə maraqla yanaşı, onu dirçəltmək, lazımı səviyyəyə qaldırmaq, yeni kadrlar yetişdirmək, qəzet və dərgilər nəşr etdirmək, iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək meyli daha güclüdür. Bu sahədə müəyyən addımlar atılmışdır. Əlbəttə, qaqouzlər müstəqillik kimi çətin bir yolda tək, digər türk xalqlarından ayrı deyil, onlarla birgə və bilavasitə onların yardımına arxalanmalıdır. Bu, təbii prosesdir və bu gün bir çox türk xalqları artıq mə'nəvi birliyin, müstəqilliğin labüdlüyünü dərk edirlər.

KƏND TƏSƏRRÜFATI

Qaqouzlərin yığcam halda yaşadıkları Bessarabka, Komrat, Çadır-Lunqa, Tarakli və Vulkaneşt bölgələrinin bir hissəsi Moldovanın cənub tərəfindəki ərazinin 1,8 min km²-dir. Bu torpaqların 169 min hektarı kənd təsərrüfatı üçün yararlıdır. Yüksək keyfiyyətli qaratorpaq bölgədə bir sıra mineral-tikinti xammalı, o cümlədən Moldovanın ehtiyatının 27%-ni təşkil edən gil yataqları vardır.

Burada əsasən kənd təsərrüfatı məhsulları yetişdirilir. Belə ki, 1975-ci ildən 1990-cı ilə qədər Moldovada taxılın 13%-i, tütünün 7—8%-i, tərəvəzin 4,5%-i, meyvənin 4%-i, üzümün isə 20—24%-i qaqouzlər yaşayan ərazidə istehsal edilmişdir. Göründüyü kimi, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı sahəsində üzümçülük xüsusi yer tutur.

Komrat, Tarakli və Vulkaneşt bölgələrində qoyunçuluq daha çox inkişaf etmişdir. Burada hər 100 hektar kənd təsərrüfatı sahəsinə 51—72 baş qoyun düşür. Bu, respublika səviyyəsindən üç dəfə çoxdur.

Bundan əlavə, burada çoxlu miqdarda mal-qara və quş ətı, süd və başqa heyvandarlıq məhsulları istehsal edilir.

Həmin ərazidə 436 kənd təsərrüfatı müəssisəsi fəaliyyət göstərir. Respublika üzrə çaxır istehsalı sənayesinin 47%-i həmin əraziyə düşsə də, buradakı zavodların əksəriyyəti məhsulun ilkin e'malı ilə məşğul olur. Göründüyü kimi, bu ərazidə təkrar istehsal zavodları olduqca azdır. Ona görə də burada təkrar istehsal üçün günəbaxanın 100%-i, meyvə-tərəvəzin 92%-i, ətın 47%-i, taxılın 20%-i qaqouzlar yaşayan ərazidən aparılır. Buradan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, qaqouzların əraziləri Moldova üçün əsasən xammal bazasına çevrilmişdir.

Ərazinin su ilə təchizatı orta respublika səviyyəsindən 4—7 dəfə aşağıdır. Yalpuq gölü və Taraklı su anbarının tərkibində minerallıq səviyyəsi yüksəldiyindən onların suvarılma üçün yararlığı xeyli azalmışdır.

Bundan başqa son illərdə baş verən zəlzələlər, su basqınları göstərir ki, burada tikinti işlərinə ciddi yanaşılmalı, tikilən binaların möhkəmliyi, 8—9 bal gücündə zəlzələyə tab gətirməsi tə'min edilməlidir.

Əhalinin yaşayışının yaxşılaşdırılması sahəsində görülən bə'zi işlərin nəticəsində hər adamın mənzillə tə'min olunması ümumrespublika səviyyəsinə yaxın, Keinar və Çadır-Lunqa bölgələrində isə yüksəkdir.

Qaqouz kəndləri çox böyükdür. Kəndlərdə əhalinin sayı 5—6 minə, bə'zilərində isə 13 minə çatır.

Bucaq əsasən küləkli olan yerdir. S.Kuroğlunun qələmə aldığı bir rəvayətə görə, iranlılar Dara şahın dövründə skiflərlə burada vuruşmuşlar. Lakin onlar skiflərin böyük müqavimətilə qarşılaşıaraq geriye dönməyə məcbur olmuşlar.

Qaqouzlar Bucağa köçəndən iyirmi il sonra Rusiyanın Daxili İşlər naziri qraf İ.Tolstoy bu yerləri gəzərək yazırdı: «Köçürülənlər bomboş ucqarı cənnətə döndəriblər. Onlar biz rusların iki yüz ildə keçdiyi yolu iyirmi ildə keçiblər».

Doğrudan da, Bucaq cənnətə bənzəyir. Çünki onun qaqouzlar kimi əməksevər, torpaqsevər sakinləri var.

KİTABIN İÇİNDƏKİLER

Önsöz.....	3
Ümumi tanışlıq...	5
Tarixi keçmişindən.....	7
Siyasi həyatı.....	13
Mədəniyyəti.....	16
Ədəbiyyatı.....	42
Kənd təsərrüfatı.....	46

Бәдii редактору Т. Мәликов
Техники редактору С. Шаһбазова
Корректору Е. Фейзуллајева

ИБ № 5667

Ягылмаға верилмиш 22.12.93. Чапа имзаланмыш 30.06.94. Офсет
чап үсулу ила. Әдәби гарнитур. Форматы 70×108¹/₃₂. Офсет кағызы.
Шәрти чәп вәрәги 2,10. Шәрти рәнжли сурәти 2,37. Учот нәшр вәрәги 2,5.
Тиражы 1000. Сифариш 82 Мүгавилә гijмәти ила.

Азәрбајҹан Республикасы Мәтбуат вә Информасија Назирлији.

Азәрбајҹан Дөвләт Нәшријаты,
Бакы – 370005, Нүсү Нәчijев күчәси, № 4.

Плјонкалар әдәбијат-нәшријат мәркәзи
«Сәда» редакта системиндә һазырланмышдыр.

Китаб һазыр диапозитивләрдән "Гызыл Шәрг" мәтбәә-
синдә офсет үсулу ила чәп едилмишдир.